

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»**

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

САВЧУК ДЕНИС АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК – 351.74.351.95

ДИСЕРТАЦІЯ

**АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАСТОСУВАННЯ
ЗАХОДІВ ПРИМУСУ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ УКРАЇНИ**

12.00.07 —

адміністративне право і процес;
фінансове право; інформаційне право
(081 – Право)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ **Д.А. Савчук**

Науковий керівник **Пайда Юрій Юрійович**
доктор юридичних наук, доцент

Ужгород – 2021

АНОТАЦІЯ

Савчук Д.А. Адміністративно-правове забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України. – Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. – Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет», Україна, Ужгород, 2021.

Дисертація присвячена удосконаленню теоретичних і практичних аспектів адміністративно-правового забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України.

У науковій розвідці обґрунтовано актуальність теми з огляду на сучасні світові глобалізаційні та трансформаційні тенденції. Досліджено генезу адміністративно-правового забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України. Проаналізовано нормативно-правове забезпечення та юридичні підстави застосування заходів примусу правоохоронними органами України.

Характеризується порядок застосування фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї. Презентовано алгоритм та особливості попередження громадян про намір застосування фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї. Досліджено основні засади застосування заходів примусу правоохоронними органами України. Проаналізовано заборони щодо застосування заходів примусу правоохоронними органами України.

Ключові слова: правоохоронні органи України, заходи примусу, адміністративно-правове забезпечення, адміністративно-процесуальне забезпечення, юридичні та фактичні підстави.

SUMMURY

Savchuk D.A. Адміністративно-правове забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України. – Manuscript.

Thesis for a Candidate degree of Law sciences on speciality 12.00.07 – administrative law and process; finance law; information law. – Державний вищий навчальний заклад «Uzhhorod national university», Ukraine, Uzhhorod, 2021.

Дисертація присвячена удосконаленню теоретичних і практичних аспектів адміністративно-правового забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України.

У науковій розвідці обґрунтовано актуальність теми з огляду на сучасні світові глобалізаційні та трансформаційні тенденції. Проаналізовано адміністративно-попереджувальний аспект діяльності поліції із застосування превентивних заходів. Досліджено генезу адміністративно-правового забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України. Проаналізовано нормативно-правове забезпечення та юридичні підстави застосування заходів примусу правоохоронними органами України. Відмежовано нормативно-правові акти, які стосуються встановлення порядку застосування того чи іншого заходу примусу, від нормативно-правових актів, які окреслюють правові підстави їх застосування.

Характеризується порядок застосування фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї. Презентовано алгоритм та особливості попередження громадян про намір застосування фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї. Представлені авторські аналітичні матеріали щодо попередження, що передує застосуванню заходів примусу. Досліджено основні засади застосування заходів примусу правоохоронними органами України. Проаналізовано алгоритм дій уповноважених суб'єктів щодо прийняття рішення про застосування заходу примусу. Проаналізовано заборони щодо застосування заходів примусу правоохоронними органами України. Уніфіковано та систематизовано обмеження та заборони загального і спеціального характеру та їх критерії, які застосовуються з метою гарантування

попередження незаконного та необґрунтованого застосування заходів примусу.

Удосконалено теоретичне обґрунтування забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України; наукові класифікаційні схеми заходів примусу; схему забезпечення необхідного балансу між публічними інтересами та інтересами юридичних осіб і окремих громадян; систему принципів застосування заходів примусу правоохоронними органами; наукові підходи щодо подальшого законодавчого забезпечення адміністративно-правового забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України.

Дістали подальшого розвитку дослідження та науковий аналіз методів управлінської діяльності; нормативне визначення терміну «примус»; вивчення та удосконалення критеріїв належності органів до правоохоронних; нормативне визначення правових підстав застосування заходів примусу правоохоронними органами; класифікація стадій провадження із застосування заходів примусу; систематизація причин припинення застосування заходів примусу.

Акцентовано на потребі узгодження та уніфікованого врегулювання нормативного врегулювання надання медичної й іншої необхідної допомоги особам, які постраждали внаслідок застосування заходів примусу правоохоронними органами.

Обґрунтовано необхідність уніфікації законодавства України з питань адміністративно-правового забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України.

Запропоновано механізм удосконалення принципів застосування заходів примусу правоохоронними органами України.

Keywords: правоохоронні органи України, заходи примусу, адміністративно-правове забезпечення, адміністративно-процесуальне забезпечення, юридичні та фактичні підстави.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ,

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Савчук Д. А. Генеза адміністративно-правового забезпечення застосування примусу правоохоронними органами України. *Правовий часопис Донбасу*. 2020. № 1 (70). С. 124-134.

2. Савчук Д. А. Етапи провадження із застосування заходів примусу правоохоронними органами: окремі аспекти. *Правовий часопис Донбасу*. 2020. № 2 (71). С. 118-126.

3. Савчук Д.А. Правове регулювання попередження при застосуванні заходів примусу правоохоронними органами. *Юридичний бюлетень*. 2020. № 12. С. 111-119.

4. Савчук Д.А. Принципи застосування заходів примусу правоохоронними органами. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. №7 (293). С. 182-187.

5. Савчук Д.А. Правове регулювання та підстави застосування заходів примусу правоохоронними органами України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 2. С. 98-105.

6. Paidá Y., Popenko Ya., Savchuk D. Examination of evidence in administrative proceedings. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. Vol. 1. P. 211-218.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Савчук Д.А. Деякі аспекти дослідження методів управлінської діяльності. Сучасне правотворення: питання теорії та практики: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Дніпро, 5-6 червня 2020 р. Дніпро: ГО «Правовий світ», 2020. Ч. 2. С. 13-16.

2. Savchuk D. Understanding the concept «Enforcement measures». *Impatto dell'innovazione sulla scienza: aspetti fondamentali e applicati: Raccolta di articoli scientifici «ΛΟΓΟΣ» con gli atti della Conferenza scientifica e pratica internazionale (T. 2), 26 giugno 2020. Verona, Italia: Piattaforma scientifica europea*. PP. 121-122.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
SUMMARY	3
ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ПРИМУСУ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ УКРАЇНИ	
1.1. Генеза адміністративно-правового забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України.....	14
1.2. Нормативно-правове забезпечення та юридичні підстави застосування заходів примусу правоохоронними органами України.....	39
Висновки до розділу 1.....	68
РОЗДІЛ 2. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ФІЗИЧНОЇ СИЛИ, СПЕЦІАЛЬНИХ ЗАСОБІВ ТА ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ	
2.1. Порядок застосування фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї.....	72
2.2. Особливості попередження громадян про намір застосування фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї.....	90
Висновки до розділу 2.....	108
РОЗДІЛ 3. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ПРИМУСУ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ УКРАЇНИ	
3.1. Основні засади застосування заходів примусу правоохоронними органами України.....	111
3.2. Заборони щодо застосування заходів примусу правоохоронними органами України.....	123
Висновки до розділу 3.....	147
ВИСНОВКИ	152
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	163

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Курс України на дотримання міжнародних демократичних стандартів та подальшу євроінтеграцію у поєднанні із сучасним станом реформування правоохоронних органів є передумовою розбудови демократичної, правової, соціальної держави. Згідно Конституції України права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Загальновизнано, що найвпливовішим механізмом регулювання цієї діяльності є адміністративно-правове забезпечення застосування заходів примусу, зокрема, наділеними найбільшими примусовими повноваженнями правоохоронними органами України. Отже, державний примус є найефективнішим способом гарантування найважливіших та першочергових складових суспільної безпеки, а саме життя, здоров'я, благополуччя людини і громадянина, громадського правопорядку та національної безпеки. Наявність великої кількості нормативно не урегульованих та відповідним чином не систематизованих заходів примусу, відсутність єдиної узгодженої практики їх застосування, велика кількість суб'єктів уповноважених застосовувати заходи примусу, існуюча велика кількість зловживань та порушень в даній сфері зумовлюють актуальність вивчення цієї тематики та потребу подальшому вдосконаленню всього механізму адміністративно-правового забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України як у сфері праворегулювання, так і з огляду на зміцнення позицій правоохоронних органів держави, удосконалення їх методів та забезпечення дотримання законності. Велика кількість наукових праць з даної тематики не виключає необхідності у розробленні цілісної правової концепції, єдиного бачення та, відповідно, законодавчого закріплення механізму адміністративно-правового забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України.

Науково-теоретичною базою проведеного дослідження стали проаналізовані та узагальнені наукові розвідки учених, проведені у різних галузях права, такі як Бандурки О.М., Бауліна Ю.В., Бахраха Д.Н., Безсмертного О.К., Битяка Ю.П., Бойка О.І., Браткова С.І., Гіденка Є.С., Гнатюка С.С., Гурковського М.П., Дегонського С.Ю., Доненка В.В., Єропкина М.І., Єсімова С.С., Жумагулова М.І., Зеленька В.Л., Каленіченка Л., Кареліна В., Коваліва М.В., Ковалюк Л.В., Когута Я.М., Козюбри М.І., Комзюка А.Т., Комісарова О.Г., Красноглазова А.Ю., Кулешова О.О., Кутерги М.В., Ляшука Р.А., Майстренко М.М., Михалка І.С., Мордовіна А.А., Назара Ю.С., Ортинського В.Л., Панькевича В.М., Парханова Г.Р., Пасічника С.В., Пилипіва Р., Плисюк Н.М., Припутня Д.С., Проць І.М., Сазонова М.Я., Слинська Д.В., Старовойт С.А., Устименка Є.В., Фелика В.І., Фіночко Ф.Д., Фролова О.С., Шкарупи В.К. та багатьох інших.

Однак, дослідження правової природи державного примусу, як основного елементу механізму адміністративно-правового забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України, наводить на думку про значно більший його потенціал, а отже, зумовлює потребу в оптимізації та підвищенні ефективності діяльності органів публічної адміністрації. Таким чином, актуальність теми дисертаційного дослідження обумовлюється необхідністю розвитку теорії адміністративного права щодо адміністративно-правового забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України, удосконалення чинного законодавства у цій сфері та практики його застосування.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами.

Запропонований напрям дослідження пов'язаний із планом науково-дослідної роботи в ДВНЗ «Ужгородський національний університет» на 2010–2020 рр. Тема дисертації відповідає Плану заходів з виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України та Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» у 2015 р., затвердженого Розпорядженням

Кабінету Міністрів України від 4 березня 2015 р. № 213-р. та Плану науково-дослідницької роботи Національної академії внутрішніх справ на тему: «Правове забезпечення прав, свобод та законних інтересів суб'єктів публічно-правових відносин (номер державної реєстрації 0115U005495).

Мета і завдання дослідження. Мета наукової розвідки з'ясувати та узагальнити сучасне розуміння, нові теоретичні і практичні підходи до адміністративно-правового забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України.

Об'єкт дослідження становлять суспільні відносини, які виникають під час адміністративно-правового та адміністративно-процесуального забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України.

Предмет дослідження складає українська і міжнародна теоретико-прикладна нормативно-правова база, яка висвітлює механізм адміністративно-процесуального забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами.

Для досягнення поставленої мети в дисертації вирішуються такі основні завдання:

- визначення сутності, поняття та дослідження генези адміністративно-правового забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України;

- аналіз та узагальнення нормативно-правового забезпечення та юридичних підстав застосування заходів примусу правоохоронними органами України;

- дослідження порядку застосування фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї;

- виокремлення особливостей попередження громадян про намір застосування фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї;

- визначення та аналіз основних засад застосування заходів примусу правоохоронними органами України;

- класифікація заборон щодо застосування заходів примусу правоохоронними органами України;

- вироблення рекомендацій, спрямованих на удосконалення правового регулювання та практики застосування адміністративно-процесуального забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України.

Методологія дослідження. Відповідно до мети та завдань дослідження в роботі використовувались як загальнонаукові методи (діалектичний, системного аналізу, структурно-функціональний, історичний тощо), так і спеціальні (порівняльно-правовий, статистичний, документального аналізу, експертних оцінок і ін.).

Нормативну основу роботи становлять Конституція України, українські і міжнародні чинні нормативно-правові акти, які регулюють адміністративно-правове забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України. *Науково-теоретичну основу* дисертації складають підручники, монографії, науково-методичні матеріали, фахові наукові публікації щодо адміністративно-правового забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України, а також наукові праці з суміжних галузей науки. *Емпіричну базу* становлять довідкові видання, матеріали засобів масової інформації, статистичні дані та інформаційно-аналітичні доповіді органів публічної адміністрації.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертаційне дослідження є першою в Україні науковою розвідкою, в якій презентовано власну концепцію єдиного інтегрального вирішення проблем адміністративно-правового забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України. Проведене дослідження має реальний вплив на теорію і практику діяльності у зазначеній вище сфері та окреслює принципово нові підходи до даної проблематики

уперше:

- проаналізовано адміністративно-попереджувальний аспект діяльності поліції із застосування превентивних заходів;
  - відмежовано нормативно-правові акти, які стосуються встановлення порядку застосування того чи іншого заходу примусу, від нормативно-правових актів, які окреслюють правові підстави їх застосування;
  - проаналізовано дії уповноважених суб'єктів щодо прийняття рішення про застосування заходу примусу;
  - представлені авторські аналітичні матеріали щодо попередження, що передують застосуванню заходів примусу;
  - акцентовано на потребі узгодження та уніфікованого врегулювання нормативного врегулювання надання медичної й іншої необхідної допомоги особам, які постраждали внаслідок застосування заходів примусу правоохоронними органами;
  - уніфіковано та систематизовано обмеження та заборони загального і спеціального характеру та їх критерії, які застосовуються з метою гарантування попередження незаконного та необґрунтованого застосування заходів примусу;
  - обґрунтовано необхідність уніфікації законодавства України з питань адміністративно-правового забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України;
  - запропоновано сучасне нормативне регулювання вирішення наукових дискусій з приводу поняття, ознак та класифікацій заходів адміністративного примусу;
  - запропоновано механізм удосконалення принципів застосування заходів примусу правоохоронними органами України.
- удосконалено:*
- теоретичне обґрунтування забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України
  - наукові класифікаційні схеми заходів примусу;
  - схему забезпечення необхідного балансу між публічними інтересами

та інтересами юридичних осіб і окремих громадян;

- систему принципів застосування заходів примусу правоохоронними органами;

- наукові підходи щодо подальшого законодавчого забезпечення адміністративно-правового забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України

дістали подальшого розвитку:

- дослідження та науковий аналіз методів управлінської діяльності;
- нормативне визначення терміну «примус»;
- вивчення та удосконалення критеріїв належності органів до правоохоронних;

- нормативне визначення правових підстав застосування заходів примусу правоохоронними органами;

- класифікація стадій провадження із застосування заходів примусу;

- систематизація причин припинення застосування заходів примусу.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформовані під час наукового дослідження положення, пропозиції та висновки є авторським внеском у теорію та практику адміністративного права, можуть бути застосовані у нормотворчій діяльності, а також під час організаційного та правового забезпечення органів публічної адміністрації у сфері адміністративно-правового забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України. Певні положення дисертаційного дослідження можуть бути використанні при викладанні таких дисциплін, як «Адміністративне право та адміністративний процес», «Адміністративна діяльність поліції».

Особистий внесок здобувача в одержання наукових результатів, викладених в дисертації. Усі теоретичні та практичні висновки та положення, що виносяться на захист отримано автором самостійно. Всі результати, практичні висновки та теоретичні узагальнення отримані завдяки самостійній роботі автора. Представлені практичні рекомендації та

теоретичні положення можуть бути використані при вдосконаленні системи адміністративно-правового забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України.

Апробація результатів дисертації. Підсумки розробки проблеми в цілому, окремі її аспекти, одержані узагальнення і висновки було оприлюднено дисертантом на 2-х міжнародних науково-практичних конференціях.

Публікації. Основні положення та результати дисертації опубліковано в 6-ти статтях у фахових наукових журналах та збірках наукових праць (одна з них у міжнародному).

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ПРИМУСУ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ УКРАЇНИ

1.1. Генеза адміністративно-правового забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України

Для забезпечення реалізації функцій управління органами виконавчої влади в тому числі і правоохоронними органами та їх посадовими особами використовуються різноманітні методи державного управління. Загальноприйняте розуміння методів управління зводиться до визначення їх як способів (або засобів) здійснення владно-організуючого впливу керуючих суб'єктів на керовані об'єкти [4, с. 297].

Способи здійснення організуючого впливу владними суб'єктами на керовані об'єкти є досить різноманітні. Вони залежать від самих суб'єктів, що здійснюють управління, від їх функцій та повноважень, а також від об'єктів такого управління та цілей, що мають бути досягнуті.

В той же час, при здійсненні класифікації таких методів найчастіше виділяють методи переконання і примусу. Внаслідок свого універсального, всепроникаючого характеру вони застосовуються на всіх рівнях управлінської діяльності і складають систему засобів впливу держави на характер і прояви вольової поведінки людей [56, с. 86-98]. Обидва види цих методів діалектично поєднуються, доповнюють один одного та є передумовою нормального функціонування як системи самого управління, так і суспільства в цілому. Застосовуючи їх, владні суб'єкти забезпечують функціонування всієї суспільної системи, належну соціальну стабільність та сприяють вільному і всебічному розвитку особистості.

Останнім часом інтерес до дослідження методів управління серед науковців-юристів знизився. Це зумовлено тим, що питання методів державного управління перейшло у сферу інтересів науковців – фахівців галузі державне управління. Юристів переважно цікавить дослідження

правового вираження методів державного управління, якими є переважно видання актів управління. В той же час, такі акти видаються саме для використання можливостей управлінського впливу, тобто методів. Відповідно їх дослідження та аналіз є вихідною умовою прийняття законних актів управління, що виражають і юридично закріплюють той чи інший метод державного управління. Дослідження методів управлінської діяльності має бути важливою складовою адміністративно-правової науки, оскільки, з одного боку, метод управління здійснюється на основі права, оскільки є результатом реалізації наданого повноваження. А з іншого – застосування методів управління за допомогою актів управління набуває правового характеру.

Важливим питанням у даному контексті не дивлячись на процеси демократизації у суспільстві все ще залишаються питання співвідношення переконання та примусу в державному управлінні та віднайдення належного балансу між ними. Дослідження у такому напрямку проводилися вченими-юристами, фахівцями з адміністративного права, зокрема, О.М. Бандуркою [12-15], Ю.П. Битяком [20-22], А.Ф. Граніним [37], А.Ю. Красноглазовим [72], В.В. Зуєм [21, 22], Л.В. Ковалем [56-58], М.І. Козюброю [62], А.Т. Комзюком [21, 63] і ін. та знайшли відображення в їх дослідженнях. Сьогодні вчені-адміністративісти пробують обґрунтувати нову доктрину методів діяльності владних суб'єктів, знайти належне місце примусовим заходам, зокрема і тим, що застосовуються правоохоронними органами.

Безумовно, визначальне місце серед методів державного управління займає метод переконання. У демократичній та правовій державі він є центральним методом управління. Переконання може проявлятися у різних способах впливу – обґрунтуванні та роз'ясненні належних моделей поведінки, пропаганді та заохоченні до здійснення таких моделей поведінки, навчанні суб'єктів правовідносин тощо. Відмінна ознака цього методу управління в тому, що він призводить до добровільного виконання

норм, а його цінність полягає в тому, що він виховує переконаність у необхідності законослухняності. Варто погодитися із думкою, що при впливі на свідомість людей шляхом переконання в особи з'являються внутрішні моральні стимули потреби в необхідності дотриманні норм та правил [51, с. 158-173]. Як відмічає Д.М. Бахрах, переконання обходиться будь-якій державі набагато дешевше, ніж примус [18, с. 190], також його результат є частіше всього більш стійкий.

У зв'язку із наведеним, державне управління повинне базуватися, передусім, на застосуванні методу переконання, який трактується як «метод психічного впливу на свідомість та поведінку значної частини суспільства за допомогою широкого комплексу заходів виховної, роз'яснювальної, рекомендаційної, заохочувальної спрямованості. Сутність його полягає у впливі на свідомість та поведінку людей з метою формування у них правильних переконань, розуміння необхідності добровільно і сумлінно виконувати вимоги закону та інших правових норм, а зміст становить комплекс різноманітних конкретних заходів і засобів такого впливу» [3, с. 33-34].

В той же час, опора на методи переконання ніяким чином не виключає використання іншого методу, примусу. В будь-якому суспільстві існує певна меншість його членів з делінквентною поведінкою. І тільки тоді, коли методи переконання не діють і вичерпали себе, а правопорушення все-таки вчиняються або є намір такі правопорушення вчинити, відповідність загальноприйнятим нормам забезпечується силою державного примусу. Примус завжди базується на використанні заходів переконання (виховання, роз'яснення, стимулювання) і, як правило, в поєднанні з переконанням.

Державний примус пов'язаний із застосуванням певного інструментарію юридичних засобів, за допомогою якого усталюється правопорядок, утворюється режим найбільшого сприяння для правомірних дій соціальних суб'єктів, виконуються вимоги правових норм. Етимологічно слово «примус» пов'язане із «силою», «насильством».

«Примус – це натиск з чийогось боку; примушування, силування, неволення» [103, с. 712]. «Сила – це фізичний вплив, насильство» [103, с. 172]. «Насильство – це застосування сили для досягнення чого-небудь; примусовий вплив на когось, щось» [103, с. 792]. З наведених трьох визначень можна зробити умовивід – сила є засобом насильницького (примусового) впливу на правопорушника (його психічну і фізичну недоторканість) та його майно. Для підкріплення такої позиції наведемо влучну думку Шкарупи В.К. відносно того, що «основним засобом примусового переривання небезпечних дій є сила – від простого доторку до насильного позбавлення життя» [174, с. 16]. Щодо змістовних визначено поняття «примус», то С.С. Алексєєв про нього писав, що це «необхідна сила, яка здатна впливати на волю людей, при необхідності – долати її опір та досягнути фактичної реалізації права» [9, с. 72].

Державний примус як загальне поняття у окремих галузях права проявляється у різних підставах, порядку застосування, наслідках та загалом правовому регулюванні. Відповідно, розрізняють, як правило, три основні галузеві види державного примусу: кримінальний, адміністративний, цивільно-правовий [52, с. 11]. Кожен із них є окремим видом державного примусу.

Разом із тим складність та багатогранність діяльності владних суб'єктів не може обмежитися тільки двома основними методами управлінської діяльності. Так, як вважаємо, справедливо відмічається в літературі, що в діяльності, зокрема, поліції чітко прослідковується використання третього окремого виду методу – методу сервісу (служіння) [111, с. 125]. Реалізація цього методу проявляється при здійсненні заходів піклування та заходів надання необхідної допомоги особам, що потребують такої допомоги. Зокрема, сюди пропонується відносити такі заходи адміністративної діяльності поліції, як супроводження транспортного засобу у випадках, визначених законом; надання інформації учасникам дорожнього руху про умови дорожнього руху; надання допомоги у

проведенні профілактичних заходів, надання невідкладної домедичної та медичної допомоги особам, які постраждали внаслідок правопорушень, нещасних випадків, а також особам, які опинилися в безпорадному стані або стані, небезпечному для їхнього життя чи здоров'я [141]. Адже, зазначені заходи, що вчиняються працівниками поліції складно віднести до методу переконання або примусу.

В той же час з огляду на предмет нашого дослідження, подальший аналіз буде присвячений саме примусу та заходам примусу, що застосовуються правоохоронними органами. Так, адміністративний примус врегульовується нормами адміністративного права. В той же час, норми адміністративного права врегульовують також і дисциплінарну відповідальність державних службовців, що не є адміністративним примусом. Відповідно, виходячи із розуміння предмету регулювання адміністративного права, адміністративний примус призначений охороняти суспільні відносини, що складаються в сфері публічного управління.

У науковій літературі містяться різні варіанти характеристики поняття «адміністративний примус». Скажімо вчені-адміністративісти не лише окреслюють адміністративний примус як низку певних заходів, що застосовуються до певних суб'єктів відповідними державними органами, але й визначають його роль: «...запобігання протиправним вчинкам, притягнення до відповідальності за адміністративні правопорушення, забезпечення громадської безпеки» [21, с. 11]. Заходи адміністративного примусу, як наголошують М.І. Жумагулов та В.М. Самсонов, за своїм змістом полягають в організаційному, матеріальному, психічному, фізичному впливі на свідомість та поведінку особистості [47, с. 147; 156, с. 35] у сфері управління. Серед більш розгорнутих трактувань слід навести розуміння заходів адміністративного примусу як застосування передбачених адміністративно-правовими нормами заходів впливу до правозобов'язаних суб'єктів, які піддаються дії їх негативних наслідків морального, особистісного, майнового, організаційного чи іншого

характеру з метою попередження чи припинення протиправних дій, подолання їх шкідливих наслідків, покарання за вчинення правопорушення [119, с. 36].

Дослідження змістовних характеристик заходів адміністративного примусу доцільно почати із аналізу видової класифікації. Адже основна ціль класифікації – це якнайповніше з'ясувати сутність досліджуваного поняття, його ознаки та характерні риси. Варто відзначити, що класифікація (лат. *classis* «розряд» + *facio* «роблю, розкладаю») як процес, первісно, за своєю суттю, внутрішньо запрограмована на позначення двох категорій діянь: по-перше, процесу розкладання на класи і, по-друге, результату цього процесу – визначення системи супідрядних понять (класів об'єктів) якої-небудь області знань [173, с. 212].

Членування, як логічна дія не залежно від галузі та сфери досліджувалася та продовжує досліджуватися представниками науки філософія. Для встановлення правил групування слід звернутися саме до філософських витоків класифікування і навести думку Г.В.Ф Гегеля, який зазначив наступне: «Для особливого, що входить у склад членування немає власної підстави ні відносно того, що повинно складати підставу членування, ні стосовно того певного відношення, в якому члени диз'юнкції повинні перебувати один з одним. Справа пізнання може полягати в тому, щоб, з одного боку, впорядкувати знайдене в емпіричному матеріалі особливе, а з іншого – за допомогою порівняння знайти і його загальні визначення. ... Закони для цієї діяльності членування можуть бути у формальних, пустих правилах, які ні до чого не приводять» [31, с. 208-210]. Тобто дії, направлені на класифікування можуть йти і у напрямку від одиничного до особливого, а потім до загального, за допомогою певних ознак кон'юнкції. Додатково, з метою переведення досліджень у конкретну площину, спираємося на позицію М.В. Кутерги, який запропонував в основу класифікацій правозастосувальних актів включати такі чотири правила поділу об'єму поняття, як: а) наявність однієї й тієї ж підстави; б) рівність

об'єму членів класифікації, об'єму класу, що класифікується; в) необхідність взаємного виключення одне одним окремих членів класифікації; г) логічна безперервність поділу на підкласи [81, с. 109].

Дослідження питання класифікації заходів адміністративного примусу було дискусійним у науковій та навчальній літературі протягом тривалого періоду. Наприклад, у 40-х та першій половині 50-х років переважала двоскладова класифікація, коли всі заходи адміністративного примусу поділялися на адміністративні стягнення та адміністративно-запобіжні заходи [165, с. 138-139]. Однак, час виявив її недосконалість, тому у наступних десятиліттях сформувалася трискладова типологія заходів адміністративного примусу. Її запропонував М.І. Єропкін, і вона стала включати адміністративно-запобіжні заходи, заходи адміністративного припинення та адміністративні стягнення [45, с. 60-68].

Така класифікація була заснована на виділенні критерію мети застосування заходу адміністративного примусу. Відповідно, мета попередження можливих правопорушень та настання небезпечних для суспільства наслідків зумовлює застосування адміністративно-запобіжних заходів; мета з припинення протиправних дій зумовлює застосування заходів адміністративного припинення; а мета, що полягає в покаранні осіб, винних у скоєнні адміністративних проступків – застосування заходів адміністративної відповідальності.

Саме трьохскладова класифікація заходів адміністративного примусу використовувалася у переважній більшості підручників [4, с. 415]. В той же час вчені-адміністративісти не прийшли до єдиної позиції, не дивлячись на практичне і теоретичне значення такої класифікації, наукові позиції час від часу піддавалися і продовжують піддаватися критиці. Адже, будь-яка класифікація є умовною і відображає авторські позиції. Тому у статтях та монографічних дослідженнях вчені-адміністративісти традиційно користуються як трискладовою системою, якої дотримуються Ю. П. Битяк, В. В. Зуй [22, с. 78], Л.В. Коваль [56, с. 94], А. Т. Комзюк [63, с. 63-68], так і

чотирискладовою системою, наприклад, Д. М. Бахрах [17, с. 59-64], В. К. Шкарупа [174, с. 6] і, нарешті, запропонованою С.А. Старовойт [161, с. 56-60] п'ятискладовою системою класифікації заходів адміністративного примусу.

Тут окремо слід відмітити, що класифікаційні схеми із більшою, ніж три, кількістю груп заходів адміністративного примусу пов'язана із тим, що деякі вчені висловлюються за виділення у окремі групи таких заходів, які у трискладовій класифікації належать не до груп, а до підгруп. Зокрема, виділяють окрему групу заходів адміністративно-процесуального забезпечення (заходів примусу), заходи поновлення тощо [4, с. 416]. Однак, об'єднані критерієм мети заходи адміністративного припинення не виключають можливості подальшої внутрішньовидової структуризації. Тому, з огляду на наведене, варто підтримати позицію, що класифікація, запропонована Єропкіним М., не дивлячись на те, що часто піддавалась критиці, зберегла свою актуальність й до наших днів [26, с. 21].

Не дивлячись на різноманіття класифікаційних схем побудови системи заходів адміністративного примусу, більшість з них містить в собі, як окремий елемент, «заходи адміністративного припинення». Вони є найбільш чисельним серед заходів адміністративного примусу. На нашу думку, дуже вдалою з цього приводу є теза Д.М. Бахраха, який зазначає, що «зі всього спектру адміністративно-примусової діяльності виконавчої влади головне – припинення, оскільки саме для своєчасного виявлення та переривання протиправних дій їй надані достатні кадрові, матеріальні та інформаційні ресурси» [18, с. 261]. Відповідно систематизація заходів адміністративного припинення через їх велику кількість і вагоме значення завжди була у фокусі досліджень вчених-адміністративістів. І, не дивлячись на те, що в наукових працях немає чіткої загальноприйнятої класифікації та усталеного переліку заходів адміністративного припинення, спробуємо розглянути та проаналізувати окремі думки та позиції.

Серед прибічників застосування критерію «характеру сфери впливу» є

Є.В. Устименко, котрий на основі цього критерію поділяв заходи адміністративного припинення на заходи загального та спеціального призначення [162, с. 161]. В той же час, Д. М. Бахрах заходи адміністративного припинення спеціального призначення виділяє в окрему групу на підставі критерію «мета впливу» [18, с. 262] – отже, на думку науковця, заходи адміністративного припинення поділяються на загальні, спеціальні та процесуальні. В деяких дослідженнях критерієм виокремлення виступає «масштаб дії заходів», який дозволяє класифікувати аналізовані заходи на заходи загального призначення (універсальні) та спеціального призначення. Зокрема, О.М. Бандурка поділяє заходи адміністративного припинення на заходи загального та спеціального призначення, однак у його випадку критерієм класифікації запропонований «характер сфери застосування» [15, с. 38].

Загалом переважна більшість дослідників традиційно виділяють заходи загального та спеціального призначення, не дивлячись на критерій, що застосовується. Це є свідченням, з одного боку, правильності вибраних теоретичних підходів, а, з іншого свідчить про відповідність реальній практиці.

Такі заходи адміністративного припинення загального призначення застосовуються у повсякденній практиці багатьма органами та посадовими особами. Серед таких заходів є вимога припинити протиправну поведінку, привід осіб, які ухиляються від явки до різних державних органів або доставляння правопорушника до відповідного органу, обмеження пересування особи, транспортного засобу або фактичного володіння річчю, вилучення речей та документів, огляд, відсторонення водіїв від керування транспортними засобами, зупинення діяльності певних об'єктів або проведення певних робіт тощо.

До другої підгрупи традиційно відносять заходи припинення спеціального призначення, що становлять заходи фізичного впливу, застосування спеціальних засобів та використання вогнепальної зброї.

Їхня, так би мовити, винятковість та екстраординарність [15, с. 38] полягає у наступному:

1) вони застосовуються вони тільки виняткових випадках, коли іншими способами припинити протиправну поведінку неможливо;

2) застосування вказаних заходів є прерогативою обмеженого кола органів та їх посадових осіб;

3) існує доволі детальна процесуальна регламентація порядку застосування, необхідність суворого дотримання ряду законодавчих заборон та обмежень.

4) законодавчо закріплена юридична відповідальність за перевищення повноважень при застосуванні таких заходів.

Жодна класифікаційна модель не може претендувати на виключність чи універсальність. Тому варто також проаналізувати праці О.М. Бандурки [15, с. 38] та ін., які стосуються заходів адміністративного припинення, та їх групування через призму інших критеріїв (усталених функціональних зв'язків). Адже, крім розглянутого вище поділу на діалектичну пару «заходи загального» та «заходи спеціального призначення», існують й інші варіанти диференціації.

По-перше заходи адміністративного припинення можуть бути поділені на заходи самостійного і заходи допоміжного характеру, або оперативного і забезпечувального відповідно. Покладені в основу даної диференціації тотожні критерії вчені-адміністративісти називають по-різному. Наприклад, у О.М. Бандурки він називається «мета і результат право охорони», а у деяких інших – «ступінь супідрядності». Застосування вогнепальної зброї, спеціальних засобів та заходів фізичного впливу, на нашу думку, можна класифікувати як заходи самостійного характеру, оскільки в більшості випадків після застосування сили конфлікт, як правило, вичерпується, конфліктна ситуація розв'язується самостійно та оперативно і в подальшому можна обійтись без застосування інших примусових заходів.

В той же час у деяких дослідженнях проводиться ідея включення

заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та використання вогнепальної зброї до групи допоміжних або забезпечувальних заходів. Однак, в більшості випадків аналіз законодавства, що регулює порядок та підстави застосування означених вище заходів засвідчує, що вони застосовуються як самостійні заходи примусу, основна мета яких – припинити протиправні діяння. Так, наприклад, однією з підстав застосування вогнепальної зброї, спеціальних засобів є затримання злочинця, але коли злочинця затримано – мета їх застосування вичерпана, проте кримінально-процесуальні дії продовжуються. Або ж, наприклад, спеціальні засоби обмеження рухомості застосовуються у випадку, коли правопорушник чинить опір поліцейському або намагається втекти. Кінцева мета застосування кайданок у цьому випадку – припинити протидію або запобігти втечі, а мета доставляння – проведення інших процесуальних дій.

В гіпотезах правових норм – юридичних фактах, що є правовою підставою для застосування сили, йдеться про такі основні підстави, як відбиття нападу, припинення правопорушення, подолання опору, захист громадян, звільнення заручників та ін. Саме ці підстави є основною метою їх застосування та не залежать від того чи будуть в подальшому правопорушники притягнуті до відповідальності. Отже, такі випадки застосування заходів примусу слід вважати заходами самостійними.

По-друге, поділ заходів адміністративного припинення на діалектичну тріаду «особистісні-майнові-організаційні» здійснюється за такими критеріями: «характером правоохоронного впливу» (за О.М. Бандуркою); «за об'єктом впливу» (за іншими). Застосування сили має особистісний або ж майновий характер та немає жодного відношення до організаційних заходів.

Заходи припинення, які спрямовані безпосередньо на особу зловмисника, визнаються особистісними. Здійснюючи вплив на фізичну та психічну недоторканість особи, ці заходи примушують її до припинення делінквентної поведінки. Саме в цьому, зокрема, полягає мета застосування

заходів фізичного впливу, використанні більшості спеціальних засобів (за винятком пристроїв для руйнування перешкод і примусового відчинення приміщень та примусової зупинки транспорту) і, нарешті, застосування вогнепальної зброї. Крім того, науковці-адміністративісти пропонують диференціювати заходи адміністративного припинення на діалектичну пару «фізичні-психічні». Це можна робити, але по відношенню не до родового поняття «заходи адміністративного припинення», а до видового «заходи припинення особистісного характеру».

Заходи майнового характеру (застосування пристроїв для відкриття приміщень і примусової зупинки транспорту, вогнепальної зброї для зупинки транспорту) впливають на поведінку людей не безпосередньо, а через різноманітне майно, яке є власністю правопорушника, що забезпечує реалізацію адміністративно-правових норм та створює умови для притягнення правопорушника до відповідальності.

По-третє, на думку О.М. Бандурки, заходи адміністративного припинення можна класифікувати за критерієм «форми процесуального вираження» на тріаду «усні, письмові і такі, що виражаються в матеріально-технічних діях». Застосування сили реалізується виключно шляхом виконання різноманітних матеріально-технічних дій: пострілу, удару, надягання наручників чи гамівної сорочки тощо.

Вирішенню дискусій з приводу поняття, ознак та класифікацій заходів адміністративного примусу в адміністративно-правовій доктрині не сприяє також і сучасне нормативне регулювання. Зокрема, Закон України «Про Національну поліцію», прийнятий в 2015 році, визначив, що поліція для виконання покладених на неї завдань вживає заходів реагування на правопорушення, визначені Кодексом України про адміністративні правопорушення та Кримінальним процесуальним кодексом України. Також для охорони прав і свобод людини, запобігання загрозам публічній безпеці і порядку або припинення їх порушення поліція застосовує в межах своєї компетенції поліцейські превентивні заходи та заходи примусу (стаття 30).

До превентивних поліцейських заходів відповідним законом віднесено перевірку документів особи, опитування особи, поверхневу перевірку і огляд, зупинення транспортного засобу, вимогу залишити місце і обмеження доступу до визначеної території, обмеження пересування особи, транспортного засобу або фактичного володіння річчю, проникнення до житла чи іншого володіння особи, перевірку дотримання вимог дозвільної системи органів внутрішніх справ, застосування технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, засобів фото- і кінозйомки, відеозапису, перевірку дотримання обмежень, установлених законом стосовно осіб, які перебувають під адміністративним наглядом, та інших категорій осіб, поліцейське піклування [141].

Таким чином, законодавець, передбачивши наявність превентивних заходів у діяльності поліції де-факто ототожнив їх із адміністративно-попереджувальними, що обґрунтовані вітчизняною адміністративно-правовою доктриною. Заходи реагування на правопорушення, означені Кодексом України про адміністративні правопорушення і Кримінальним процесуальним кодексом також мають свою відповідність у традиційних наукових працях і дослідженнях. Мова йде про заходи припинення та забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення та кримінальні провадження.

Стосовно заходів примусу, то до них законодавець відніс тільки 1) фізичний вплив (сила); 2) застосування спеціальних засобів; 3) застосування вогнепальної зброї (ст. 42 Закону «Про національну поліцію») [141].

Таким чином, законодавець, слідуючи логіці наявних наукових напрацювань, визначив систему заходів: превентивні заходи (адміністративно-попереджувальні, як їх традиційно позначають у науці), заходи реагування на правопорушення (заходи припинення загального призначення, як їх традиційно позначають) та заходи примусу (заходи припинення спеціального призначення). Про заходи адміністративної

відповідальності тут мова не йде, оскільки вони врегульовані окремими нормативними актами.

Однак, питання полягає в тому, чи законодавець не звузив розуміння поняття «заходи примусу». Те, що застосування фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї є заходами примусу, не викликає ніяких сумнівів. Однак, чи тільки ними обмежується застосування примусу та адміністративного примусу, треба дослідити окремо. Для цього варто проаналізувати такі поняття як «примус», «сила», «заходи адміністративного примусу», «заходи припинення спеціального призначення», «силові заходи», «засоби силового приборкання», «засоби фізичного примусу».

Серед наведених понять узагальнюючим є поняття «сила». Його науковці використовують в різних контекстах і галузях, починаючи від істориків права – і завершуючи фахівцями у сфері міжнародного права. Так, представник українських правових істориків Ярмиш О.Н. використовує у своїх доробках поняття «сила», приміром: «виступи студентів ... незмінно придушувались губернською адміністрацією за допомогою сили» [175, с. 31]. Інші науковці у своїх дослідженнях зазначають, що «найголовніша прерогатива будь-якої влади – застосування сили». Щоб остаточно визначитись із термінологією, зазначимо, що узагальненому інтегративному поняттю «сила» відповідатимуть узагальнені диференційні поняття «силовий засіб» або ж «засіб силового приборкання» тощо.

Разом із тим слід розрізнити поняття «сили» у внутрішніх справах держави та аналогічне з поняттями «сили» у міжнародних відносинах. У випадку підтримання правопорядку застосовується, так би мовити, «поліцейська сила» усередині держави проти її власних громадян. У міжнародних же відносинах застосовується «воєнна сила», що у римському праві відповідає поняттю «*jus gladii*» – «право меча» – тобто право на застосування збройної сили у зовнішніх відносинах між державами. Цей вислів може тлумачитись двояко: або як «*ius belli*» [82, с. 38] .

В той же час, поняття «сила» у контексті дослідження здійснення заходів примусу правоохоронними органами законодавцем звужена. При визначенні заходів примусу законом «Про Національну поліцію» ототожнено силу з фізичним впливом, який здійснюється поліцейськими. Тому, на сьогодні нормативне визначення терміну «примус» є ширшим за поняття «сила». Саме примус в чинному законодавстві України є видовим поняттям, що має три складових частини, тобто три чинники, за допомогою яких здійснюється. Це а) фізичний вплив (сила), б) застосування спеціальних засобів; в) застосування вогнепальної зброї.

Критерієм їх інтеграції, на нашу думку, є здатність спричиняти фізичну, моральну (психічну), майнову шкоду. А критеріями диференціації (причому тотожними) можуть бути: а) середньоочікувана ефективність заподіяння максимальної шкоди, б) здатність заподіяння різного розміру гіпотетичної шкоди, в) первісно закладена у тактико-технічних даних, насамперед для зброї, здатність вбити або поранити, завдати матеріальної шкоди.

Тому розуміння відповідних заходів та їх класифікація співпадає як у нормативних актах, так і у доктрині адміністративного права (за винятками різниці формулювань). Наприклад, Д.М. Бахрах пропонує класифікацію спеціальних заходів припинення (заходи примусу у сьогоднішньому розумінні): «а) засоби фізичного впливу (прийоми бойової боротьби, застосування службових собак); б) вплив за допомогою технічних засобів (палиць, наручників тощо); в) використання вогнепальної зброї» [18, с. 262].

Заходи фізичного впливу (сили), як захід примусу охоплює всі засоби безпосередньої «мускульної дії» [31, с. 260] на суперника. Універсальним інструментом, універсальною складовою поняття «сила» є фізична сила, за допомогою якої можна як пошкоджувати та вражати об'єкт, так і обмежувати свободу рухів людини.

Під фізичним впливом Закон України «Про Національну поліцію» детермінує застосування будь-якої фізичної сили, а також спеціальних

прийомів боротьби з метою припинення протиправних дій правопорушників (ч. 2. ст. 42). Закон України «Про Національну гвардію України» визначив, що заходи фізичного впливу – це прийоми рукопашного бою для припинення злочинів та інших правопорушень, затримання осіб, які їх вчинили, подолання протидії законним вимогам військовослужбовців Національної гвардії України [140]. Тому загалом до таких заходів можна віднести застосування прийомів єдиноборств (самбо, карате, айкідо, дзюдо, вільна боротьба, бокс, кікбоксінг, рукопашний бій тощо). Метою є нейтралізація або зупинення супротивника за допомогою виконання блоків, ударів, кидків, удушень, затримань, больових прийомів, захватів, утримань та ін.

Застосування спеціальних засобів за своїм змістом є мультифункціональною системою засобів спеціального призначення, метою яких є нейтралізація правопорушника, яка не створює суттєвої загрози для його здоров'я та життя, або з метою захисту особового складу та ін. Правовою доктриною такі засоби іммобілізації як зв'язування, гамівна сорочка, наручника, палати-камери для заспокоєння буйних віднесено до спеціально пристосованих або спеціально обладнаних для утримання особи приладів. Основним призначенням цих засобів є тимчасове обмеження свободи та/або рухів людини.

Закон України «Про Національну поліцію» під спеціальними засобами як поліцейськими заходами примусу розуміє сукупність пристроїв, приладів і предметів, спеціально виготовлених, конструктивно призначених і технічно придатних для захисту людей від ураження різними предметами (у тому числі від зброї), тимчасового (відворотного) ураження людини (правопорушника, супротивника), пригнічення чи обмеження волі людини (психологічної чи фізичної) шляхом здійснення впливу на неї чи предмети, що її оточують, з чітким регулюванням підстав і правил застосування таких засобів та службових тварин (ч. 3. ст. 42).

Перелік спеціальних засобів, які використовують ті чи інші органи

наведено в різних актах. Наприклад, поліцейські можуть використовувати такі спеціальні засоби:

- 1) гумові та пластикові кийки;
- 2) електрошокові пристрої контактної та контактнo-дистанційної дії;
- 3) засоби обмеження рухомості (кайданки, сітки для зв'язування тощо);
- 4) засоби, споряджені речовинами сльозогінної та дратівної дії;
- 5) засоби примусової зупинки транспорту;
- 6) спеціальні маркувальні та фарбувальні засоби;
- 7) службові собаки та службові коні;
- 8) пристрої, гранати та боєприпаси світлозвукової дії;
- 9) засоби акустичного та мікрохвильового впливу;
- 10) пристрої, гранати, боєприпаси та малогабаритні підривні пристрої для руйнування перешкод і примусового відчинення приміщень;
- 11) пристрої для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії;
- 12) засоби, споряджені безпечними димоутворюючими препаратами;
- 13) водомети, бронемашини та інші спеціальні транспортні засоби [141].

Військовослужбовці Національної гвардії можуть використовувати наступні спеціальні засоби під час виконання службових завдань:

- 1) гумові та пластикові кийки;
- 2) електрошокові пристрої контактної та контактнo-дистанційної дії;
- 3) засоби обмеження рухомості (кайданки, сітки для зв'язування тощо);
- 4) засоби та пристрої обмеження доступу на певну територію (захисні бар'єри, турнікети);
- 5) засоби примусової зупинки транспорту;
- 6) службові собаки та службові коні;

- 7) засоби акустичного та мікрохвильового впливу;
- 8) спеціальні маркувальні та фарбувальні засоби;
- 9) пристрої, гранати та боєприпаси світлозвукової дії;
- 10) засоби, споряджені гумовими або аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами несмертельної дії;
- 11) засоби, споряджені речовинами слезогінної та дратівної дії;
- 12) пристрої, гранати, боєприпаси та малогабаритні підривні пристрої для руйнування перешкод і примусового відчинення приміщень;
- 13) засоби, споряджені безпечними димоутворюючими препаратами;
- 14) водомети, бронемашини без установленого на них штатного озброєння та інші спеціальні транспортні засоби [132].

В правилах застосування спеціальних засобів військовослужбовцями та працівниками воєнізованої охорони Державної спеціальної служби транспорту під час здійснення службових обов'язків визначено, що спеціальними засобами є кайданки або засоби зв'язування, гумові кийки, пластикові кийки типу «тонфа», світлозвукові пристрої [136].

Окремо слід звернути увагу на те, що відповідні переліки є вичерпними. Це випливає із конституційних положень частини 2 статті 19 де зазначено, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та Законами України. Окрім того, Закон «Про Національну поліцію» ще додатково регламентує, що поліцейський за жодних обставин не може застосовувати заходи примусу, не визначені цим законом (тобто законом «Про Національну поліцію»).

Також варто зупинитися на питанні засобів індивідуального захисту. Так, нормативним актом, який врегулював відповідну сферу відносин до 30.12.2017 року були Правила застосування спеціальних засобів при охороні громадського порядку в Українській РСР, затверджені постановою Ради Міністрів УРСР від 27 лютого 1991 року. Згідно яких всі спеціальні

засоби поділялися на чотири підгрупи, а саме: засоби індивідуального захисту; активної оборони; забезпечення спеціальних операцій та пристрої для відкриття приміщень, захоплених правопорушниками.

Засобами індивідуального захисту визнавались шоломи (сталені армійські, «Сфера», каска захисна пластмасова); бронежилети всіх модифікацій; протиударні та броньовані щити, їх основним функціональним призначенням був захист особового складу ОВС від різноманітних видів зброї (переважно холодної та вогнепальної). Нині діюча інструкція з організації забезпечення, зберігання та експлуатації озброєння в Національній поліції України врегульовує, що прилади та інше захисне спорядження – це загальновійськові протигази, засоби захисту органів дихання та шкіри, оптичні прилади, запасні інструменти, приладдя та спорядження до зброї тощо [126]. До речі, згідно з французьким законодавством «Про зброю» від 18 квітня 1939 р., засоби захисту від ураження вогнем (вогнепальною зброєю), хімічною зброєю називаються «військовими матеріалами».

При їх використанні за прямим призначенням не можна завдати фізичної чи майнової шкоди правопорушнику або обмежити його дії. Тобто вони насправді не є заходами фізичного примусу (докладніше про це йтиметься в наступних частинах роботи при розгляді питань застосування та використання заходів примусу). На сьогоднішній день такі засоби виведені з переліку спеціальних, а положення ч.6 ст. 47 Закону України «Про Національну поліцію» визначає, що «не є заходом примусу використання поліцейським засобів індивідуального захисту (шоломів, бронежилетів та іншого спеціального екіпірування)» [141].

До другої класифікаційної підгрупи спеціальних засобів згідно колишньої класифікації належали засоби активної оборони, а саме, гумові кийки, наручники, електрошокові пристрої, патрони і пристрої для їх вітчизняного виробництва, споряджені гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами несмертельної дії, ручні газові

гранати, а також патрони з газовими гранатами, балончики, патрони, гранати та інші спецзасоби з препаратами сльозоточивої та дратівної дії. Сьогоднішні нормативні положення ці спеціальні засоби не виділяють у окрему групу. Вони перелічені загальним переліком і їх основним функціональним призначенням є нейтралізація дій правопорушників за допомогою впливу на їх фізичний стан. Крім наведених вище серед передбачених сьогодні засобів є використання службових собак та службових коней, які за цією ознакою теж мали б належати до засобів цієї групи.

У відповідності до колишньої класифікації третю і четверту підгрупи спеціальних засобів становили засоби забезпечення спеціальних операцій (це пристрої, гранати та боєприпаси світлозвукової дії, засоби акустичного та мікрохвильового впливу, засоби, споряджені безпечними димоутворюючими препаратами, водомети, бронемашини у сьогоднішньому варіанті законодавчих положень) та відповідно пристрої, гранати, боєприпаси та малогабаритні підривні пристрої для руйнування перешкод і примусового відчинення приміщень. Варто відмітити, що до спеціальних засобів нині Закон «Про Національну поліцію» відносить спеціальні маркувальні та фарбувальні засоби, які ні до якої з перелічених класифікаційних груп віднесені бути не може за визначеними ознаками.

Будь-який зі спеціальних засобів поліцейський уповноважений застосовувати лише якщо він отримав відповідну спеціальну підготовку. Однак, правила, що діяли до введення в дію нині чинних визначали, що тільки засоби забезпечення спеціальних операцій застосовуються при проведенні спеціальних операцій працівниками, які пройшли спеціальну підготовку та склали відповідні заліки [10, с. 54].

Використання вогнепальної зброї – один із примусових заходів та є найбільш суворим заходом примусу. Цей захід за вказаним вище критерієм може розглядатись як чинник, що призначений для припинення протиправних діянь за допомогою поранення правопорушника або

позбавлення його життя. Цей захід примусу може здійснюватись такими видами табельної вогнепальної зброї, які прийняті на озброєння правоохоронними органами (автомати, карабіни, гвинтівки, пістолети, револьвери тощо). За своїми вражаючими властивостями, вона може бути поділеною на вогнепальну, газову, вибухову, механічну, холодну тощо [87, с. 31].

Виходячи з вищесказаного, до приладів та предметів, що засовуються працівниками правоохоронних органів в якості зброї належать: табельна вогнепальна зброя; спеціальні засоби активної оборони (за виключенням наручників), засоби забезпечення спеціальних операцій, пристрої для відкриття приміщень, захоплених правопорушниками, оскільки основне призначення будь-якої зброї – це враження або пошкодження об'єкта на який скеровано її дію, переривання нормального функціонування об'єкта. Але якщо розглядати цю проблему ширше, то до вогнепальної зброї, яка може бути потенційно застосована для вирішення внутрішніх питань держави, слід віднести майже всі види армійської стрілецької зброї, гранати, артилерію, а також встановлені на бойову техніку збройні комплекси, тобто все, чим укомплектовані спеціальні підрозділи поліції та органів Національної гвардії України тощо. І зробити цей висновок можна на підставі того, що вказані підрозділи мають право застосовувати «вогнепальну зброю», хоча на підставі інших нормативних актів, ніж поліція.

Інструкція з організації забезпечення, зберігання та експлуатації озброєння в Національній поліції України визначає, що зброя – це пістолети, револьвери, пістолети-кулемети, ручні кулемети, автомати, снайперські та спортивні гвинтівки, штурмові гвинтівки, гранатомети (у тому числі автоматичні та станкові), навчальні та учбові пістолети, автомати та кулемети [126].

Важливим моментом в контексті нашого дослідження є питання встановлення «суб'єктів застосування» заходів примусу. Такими суб'єктами

є коло органів державного управління та їх посадових осіб, яким законодавчо надано право застосовувати відповідні засоби (вогнепальну зброю, спеціальні засоби та заходи фізичного впливу). Коло цих суб'єктів суворо обмежено, що, до речі, як вже відзначалось, є аспектом відокремлення заходів загального призначення від заходів спеціального призначення. Але існує й інша можливість – визначити за окремо взятою класифікаційною ознакою, що викристалізовується в системі «адміністративний примус», можливість сформулювати субординаційну класифікаційну ознаку поняття «правоохоронні органи».

Так, визначення поняття «правоохоронні органи» міститься у Законі України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» та долучає до них органи прокуратури, Національної поліції, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, органи доходів і зборів, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції [122]. Відповідно, визначення правоохоронних органів не пов'язується із можливістю застосовувати заходи примусу, хоча деякі з них такі повноваження мають.

Натомість в спеціальній літературі висувається припущення, що право застосовувати заходи примусу (вогнепальну зброю, спеціальні засоби та заходи фізичного впливу) є критерієм належності до іншого виду органів, а саме, до органів внутрішніх справ. Доводиться, що лише аналіз історії розвитку силових структур нашої держави та порівняння їх структури із зарубіжними аналогами дає змогу аргументувати наведену вище думку. Як зазначає радянський дослідник А. Я. Малигін [89, с. 31-39], термін «органи внутрішніх справ» з'явився порівняно недавно. До другої половини 50-х років використовувались інші: «органи НКВС» або «органи МВС». Оскільки протягом радянської історії органи НКВС – МВС, не змінюючи

назви, неодноразово об'єднувались з органами державної безпеки, а це асоціювалось з культом особи, масовими репресіями, керівництво держави змушене було піти на їх організаційну перебудову. З політичних та соціально-психологічних мотивів вказані вище терміни перестали використовуватись. Введений на рубежі 50-60 років термін «органи внутрішніх справ» (скорочено ОВС) спочатку не претендував на роль родового поняття, а використовувався для полегшення листування в рамках МВС. Поступово він усталився, став використовуватись у партійних документах, навчальній, а потім і науковій літературі. В той же час поняття «органи внутрішніх справ» є формою без визначеного змісту. Він є своєрідним конгломератом служб та підрозділів, які підпорядковуються Міністерству внутрішніх справ України.

Яким чином це питання врегульоване в законодавстві інших країн? У Франції та Італії існує поняття «система каральних установ». На прикладі Франції вона складається з наступних служб: «Центральна дирекція судової поліції» (DCP) – карний розшук; «Центральна дирекція загального освідомлення» (DCRG) – внутрішня політична розвідка; «Центральна дирекція громадської безпеки» (DSP) – загальна охорона громадської безпеки і порядку; «Дирекція нагляду за територією» (DST) – контррозвідка; «Центральна служба прикордонної поліції» (RAF) [29, с.11-12].

Виходячи з наведеного, можна зробити наступні висновки:

По-перше, слід констатувати невиправдане зниження наукового інтересу вчених юристів до питання методів діяльності владних суб'єктів. Дослідження методів управлінської діяльності має бути важливою складовою адміністративно-правової науки, оскільки, з одного боку, метод управління здійснюється на основі права, оскільки є результатом реалізації наданого повноваження. А з іншого – застосування методів управління за допомогою актів управління набуває правового характеру. Тому дослідження та науковий аналіз саме методів управління є вихідною

умовою прийняття законних актів управління, що виражають і юридично закріплюють той чи інший метод державного управління.

По-друге, заходи примусу в адміністративно-правовій науці не знайшли свого загальноприйнятого розуміння та тлумачення. Як правило, вони визначаються через характеристику окремих заходів, що застосовуються уповноваженими органами та їх посадовими особами до певних суб'єктів для запобігання та припинення протиправних вчинків, подолання їх шкідливих наслідків, забезпечення громадської безпеки, притягнення до відповідальності правопорушників. Відповідно, класифікація таких заходів частіше засновується на виділенні критерію мети: попередження можливих правопорушень та настання небезпечних для суспільства наслідків зумовлює застосування адміністративно-запобіжних заходів; мета з припинення протиправних дій зумовлює застосування заходів адміністративного припинення; а мета, що полягає в покаранні осіб, винних у скоєнні адміністративних проступків – застосування заходів адміністративної відповідальності. А наукові класифікаційні схеми із більшою, ніж три, кількістю груп заходів адміністративного примусу пов'язана із тим, що деякі вчені висловлюються за виділення у окремі групи таких заходів, які у трискладовій класифікації належать не до груп, а до підгруп.

По-третє, вирішенню наукових дискусій з приводу поняття, ознак та класифікацій заходів адміністративного примусу не сприяє також і сучасне їх нормативне регулювання. Зокрема, Закон України «Про Національну поліцію» визначив, що поліція для виконання покладених на неї завдань вживає заходів реагування на правопорушення, застосовує в межах своєї компетенції поліцейські превентивні заходи та заходи примусу. В той же час законодавець, передбачивши наявність превентивних заходів у діяльності поліції де-факто ототожнив їх із адміністративно-попереджувальними, які обґрунтовані вітчизняною доктриною; заходи реагування на правопорушення із заходами припинення та забезпечення

провадження в справах про адміністративні правопорушення та кримінальні провадження, а стосовно заходів примусу, то до них законодавець відніс тільки фізичний вплив (силу), застосування спеціальних засобів та вогнепальної зброї. Тому, слідуючи логіці наявних наукових напрацювань, визначив систему заходів: превентивні заходи (адміністративно-попереджувальні, як їх традиційно позначають у науці), заходи реагування на правопорушення (заходи припинення загального призначення, як їх традиційно позначають) та заходи примусу (заходи припинення спеціального призначення).

По-четверте, нормативне визначення поняття «сила» є вужчим від того, що розуміється адміністративно-правовою доктриною у контексті здійснення заходів примусу правоохоронними органами. При визначенні заходів примусу законом «Про Національну поліцію» встановлено, що він має три складові частини, за допомогою яких здійснюється: фізичний вплив, застосування спеціальних засобів і застосування вогнепальної зброї. А «сила» ототожнена із фізичним впливом, який здійснюється поліцейськими, через що нормативне визначення терміну «примус» стало ширшим за поняття «сила».

По-п'яте, застосування заходів примусу повинно здійснюватись з метою реалізації основних правоохоронних функцій, а саме: державної та громадської безпеки, боротьби із злочинністю, охорони громадського порядку, чітко визначеним законодавством переліком державних органів, їх посадових осіб. Однак, критерієм належності органів до правоохоронних не є тільки можливість застосовувати заходи примусу, хоча деякі з них такі повноваження мають. Так, до правоохоронних органів слід віднести органи прокуратури, Національної поліції, Служби безпеки, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, органи доходів і зборів, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятору, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції.

1.2. Нормативно-правове забезпечення та юридичні підстави застосування заходів примусу правоохоронними органами України

Питання нормативно-правового забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України не можна оминати при аналізі правовідносин, що виникають у відповідній сфері. Це пов'язано із тією обставиною, що застосування заходів примусу відповідними органами: чи то фізичного впливу (сили), чи спеціальних засобів, чи тим паче вогнепальної зброї, найчастіше пов'язане із завданням шкоди громадянину. Це, частіше за все, суттєво зачіпає права та інтереси особи як людини, не дивлячись на те, що ця людина, також частіше за все, правопорушник. А права та свободи людини і громадянина належать до найвищих цінностей, що охороняються як міжнародним правом, так і національним законодавством будь-якої держави. Про фундаментальність цих цінностей як ознаку сучасної цивілізованої, гуманістичної системи права стверджують також і теоретики та філософи права [102, с. 107] .

Разом із тим, як міжнародне право, так і національне законодавством будь-якої держави визнає за можливе застосування заходів примусу для забезпечення правопорядку та безпеки. Не винятком є і Україна, що в Законі «Про Національну поліцію» закріпила повноваження на застосування вогнепальної зброї, спеціальних засобів та заходів фізичного впливу, також, визнала це застосування за необхідне, правомірне і, нарешті, як таке, що заохочується, оскільки відповідає інтересам суспільства і держави [11, с. 12].

З першого погляду може скластися хибна думка про пряму розбіжність інтересів людини, з одного боку, та інститутів державної влади з іншого. В той же час, тут є відображення споконвічного протистояння публічного і приватного інтересу, яке розв'язується за допомогою універсального принципу пропорційності. Як досліджується у відповідній науковій літературі, зміст принципу пропорційності розкривається через

«субпринципи» придатності, необхідності, співмірності, які також називають критеріями тесту на пропорційність [114, с. 51]. Стосовно предмету нашого дослідження, то принцип пропорційності вимагає визначення законом повноважень органів владних суб'єктів щодо втручання у права, свободи та інтереси об'єктів впливу та співмірної реалізації цих повноважень залежно від конкретних обставин справи, що покликані забезпечити необхідний баланс інтересів влади, громад, юридичних та окремих фізичних осіб.

Відповідно, передбаченість законом, тобто нормою права, повноважень органів владних суб'єктів щодо втручання у права, свободи та інтереси приватних осіб і застосування заходів примусу – є вихідною методологічною позицією наступного дослідження. Загальновизнано, що норми права – це загальнообов'язкові, формально визначені правила поведінки, які встановлені або санкціоновані державою та забезпечені її примусовою силою і містяться у нормативних актах – офіційних документах органів державної законодавчої або виконавчої влади правотворчого характеру. Тут принагідно також наголосити, що «право під певним кутом зору може бути охарактеризоване як система норм, що поширюються на всі випадки даного роду, і у відповідності з якими повинна будуватись поведінка всіх осіб, що попали в нормативно регламентовану ситуацію» [8, с. 86].

Правове регулювання діяльності правоохоронних органів щодо застосування заходів примусу здійснюється певною системою законодавства, яка складається із великої множини нормативно-правових актів відмінних між собою за багатьма ознаками, наприклад: за назвою, порядком прийняття, юридичною силою та ін. Ця система законодавства представлена ієрархічною системою базується (причому не формально) перш за все на Конституції України. Зокрема, закон «Про Національну поліцію» визначає, що у своїй діяльності поліція керується Конституцією України, міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких

надана Верховною Радою України, цим та іншими законами України, актами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, а також виданими відповідно до них актами Міністерства внутрішніх справ України, іншими нормативно-правовими актами (ст. 3). Закон України «Про національну гвардію України» визначає, що Національна гвардія України у своїй діяльності керується Конституцією України, цим та іншими законами України, міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, актами Президента України і Кабінету Міністрів України, а також виданими відповідно до них нормативно-правовими актами Міністерства внутрішніх справ України, іншими нормативно-правовими актами (ст. 4 закону). Закон України «Про Державну прикордонну службу України» врегульовує, що правовою основою діяльності Державної прикордонної служби України є Конституція України, Закон України «Про державний кордон України», цей Закон, інші закони України, видані на їх виконання акти Президента України, Кабінету Міністрів України, а також міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (ст. 4 закону).

Основний закон встановлює основи та порядок взаємодії між собою різноманітних галузей права, в нашому випадку, зокрема, адміністративного, кримінального, кримінально-процесуального. Непересічне значення Конституції України в цій системі визначається її верховенством та вищою юридичною силою (закони й інші правові акти, що суперечать Конституції, не мають юридичної сили), прямою дією, застосуванням на всій території країни [160, с. 23].

Система законодавства щодо застосування заходів примусу базується, зокрема, на нормах Розділу II Конституції України [71], які закріплюють основні конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина. Мова йде про положення ст. 27 Конституції: ніхто не може бути свавільно

позбавлений життя. Обов'язок держави захищати життя людини. Також про охорону гідності людини статтею 28 Конституції: ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Положення статті 29 Конституції визначають, що кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Також кожному гарантується недоторканність житла, хоча не виключена можливість у невідкладних випадках проникнення до житла чи до іншого володіння особи, що встановлюється положеннями статті 30 Конституції. І, нарешті, держава оберігає майнові права громадян, що так само передбачено конституційними положеннями статті 41 Конституції, де визначено, що право приватної власності є непорушним.

Варто також відмітити, що конституційні норми встановлюють принципи необхідні для обов'язкового врахування в роботі правоохоронних органів принципи системи прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Адже, права індивіда повинні бути захищені від свавільних дій влади незалежно від того, за згодою чи без згоди громадян ця влада здійснюється [153, с. 145].

Проте варто погодитися із думкою, що роль Конституції України як першоджерела права не зводиться до прямого регулювання адміністративно-правових відносин. Конституційні норми передбачають видання окремих законів – джерел адміністративного права [5, с. 56]. Саме вони (закони) займають провідне місце серед актів, якими здійснюється правове регулювання застосування заходів примусу органами внутрішніх справ України. Причому їх значення в розбудові правової держави має постійно зростати, оскільки принцип верховенства права неможливо зреалізувати без забезпечення законності (верховенства закону). Законність виявляється, перш за все, в суворій відповідності законам всіх інших нормативних актів, які в ієрархічній системі займають нижчі щаблі, оскільки саме закони, не враховуючи Конституції, мають найвищу юридичну силу. Принцип вищості закону прямо не визначений у Основному

Законі, однак він впливає зі змісту її окремих положень. Так, наприклад, відповідно до конституційних положень, що регулюють повноваження Кабінету Міністрів України, уряд у своїй діяльності керується Конституцією і законами України, актами Президента України та видає у межах своєї компетенції постанови і розпорядження (ч. 3 ст. 113).

Законами регулюються найбільш значущі та принципові питання державного і суспільного життя, їх норми складають серцевину, фундамент формування і розвитку інших правових норм. Виходячи зі змісту ч. 2 ст. 19 Конституції України, закони України є основним видом нормативного акта (після Конституції), яким мають керуватися у своїй діяльності органи державної влади. Необхідно відзначити, що термін «закон» у даному випадку вживається як узагальнююче поняття, що підкреслює особливе значення закону у системі правового регулювання. Вислів «законами України» необхідно розуміти у широкому сенсі, тобто як систему усіх існуючих юридичних актів. У іншому разі це означало б, що посадові і службові особи можуть порушувати вимоги щодо власної компетенції, сформульовані, скажімо, у підзаконних юридичних актах, наприклад у постановах Кабінету Міністрів України [91, с. 69].

Для правового регулювання діяльності правоохоронних органів щодо застосування сили першочергове значення мають нормативні акти Верховної Ради України, що підпадають під поняття «закону». Ними встановлюється певний перелік службових осіб, що мають право застосовувати заходи фізичного примусу (вогнепальну зброю, спеціальні засоби та заходи фізичного впливу) з метою підтримання правопорядку. Це Закони України «Про Національну поліцію» [141], «Про Національну гвардію України» [140], «Про попереднє ув'язнення» [146], «Про Службу безпеки України», «Про Державну прикордонну службу України» [123], «Про оперативно-розшукову діяльність» [142], «Про Державне бюро розслідувань» [121], «Про Військову службу правопорядку у Збройних

Силах України» [120]. Крім того, вказані повноваження надаються Кримінально-виконавчим кодексом України.

Слід зазначити, що на рівні законів України правові підстави застосування заходів примусу працівниками правоохоронних органів закріплені в гіпотезах норм тільки окремих нормативних актів — це Закони України «Про Національну поліцію», «Про Національну гвардію», «Про попереднє ув'язнення», «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України» а також Кримінально-виконавчим кодексом України. Незважаючи на те, що ці закони багато в чому потребують взаємної узгодженості, вони, в основному, досить повно закріпили повноваження працівників правоохоронних органів, у тому числі в зазначеній сфері, що дозволяє правоохоронцям виконувати свої функції з охорони громадського порядку, виконання режимних заходів у місцях позбавлення волі та попереднього ув'язнення. Тобто регулювання повноважень щодо застосування заходів фізичного примусу здійснюється виключно або переважно вказаними законами. Решта ж законів, хоча і надають право працівникам правоохоронних органів застосовувати силу, вони містять бланкетні норми та для визначення правових підстав даного застосування відсилають до вищезазначених трьох нормативних актів, переважно до закону «Про Національну поліцію».

Як стверджується у спеціальній літературі, для більшості сучасних держав характерною є наявність двох рівнів правового регулювання: 1) законодавчого та 2) іншого нормативного, включаючи і внутрішньовідомчий [11, с.13]. Це твердження застосовне і до правової системи України. Підзаконні юридичні акти відрізняються від законів масштабом дії, оскільки їх предмет регулювання вузьчий за масштаб дії законів. Звісно, це є наслідком того, що предмет регулювання підзаконних юридичних актів обмежений функціями суб'єктів публічної адміністрації. В той же час зі змістовної точки зору або з позиції їх обов'язковості для суб'єктів публічної адміністрації В даному випадку одні нормативні

приписи зумовлюються іншими, зазвичай законодавчими приписами, що розкривають їх зміст, цей механізм охоплюється поняттям похідної нормотворчості, виробленої авторами юридичної літератури. Правове регулювання відносин щодо застосування заходів примусу здійснюється переважно законами і дуже рідко підзаконними актами.

Тут також принагідно варто нагадати, що раніше впливи глави держави на вертикаль органів виконавчої влади була більш суттєвою, тому він видавав укази також і ті, що стосувалися правоохоронних органів і навіть застосування заходів примусу ними. Так, серед актів Президента, які мали значення для правового регулювання діяльності правоохоронних органів щодо застосування примусових заходів можна назвати «Тимчасовий статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України» (п.п. 197-200), затверджений Указом Президента України від 7 жовтня 1993 р., в якому встановлюються підстави (правові та фактичні), а також порядок застосування сили військовослужбовцями, «Про додаткові заходи щодо зміцнення законності та правопорядку в Україні» (п.1), що регулював питання охорони приміщень та гарантування особистої безпеки працівників правоохоронних органів, «Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996-2000 роки», затверджена указом Президента України від 17 вересня 1996 р.

Однак, на нашу думку, виходячи із різного рівня правового регулювання та призначенням актів підзаконні нормативні акти встановлювати правові підстави застосування заходів примусу. Це, однозначно, прерогатива законів. Тому їх значення зменшилося.

На сьогоднішній день уряд України також частково бере участь у формуванні нормативної бази з питань застосування правоохоронними органами заходів адміністративного примусу. Зокрема, це затверджені постановою Кабінету міністрів України Перелік спеціальних засобів, що застосовуються військовослужбовцями Національної гвардії під час виконання службових завдань, Правила застосування спеціальних засобів

військовослужбовцями Національної гвардії під час виконання службових завдань. У них встановлюється єдиний для України вичерпний перелік зазначених засобів, дозволених до застосування військовослужбовцями Національної гвардії, детально визначається процесуальний порядок цього застосування.

Цікавим є у даному контексті є підзаконний акт Вищої ради правосуддя щодо затвердження Положення про Службу судової охорони [134], яким визначено повноваження відповідного органу стосовно підтримання громадського порядку в суді, припинення проявів неповаги до суду, а також охорону приміщень суду, органів та установ системи правосуддя, виконання функцій щодо державного забезпечення особистої безпеки суддів та членів їхніх сімей, працівників суду, забезпечення у суді безпеки учасників судового процесу тощо.

Незначна кількість правових норм, які регулюють діяльність правоохоронних органів щодо застосування заходів примусу, міститься у відомчих нормативних актах, зокрема, актах Міністерства внутрішніх справ України, Адміністрації державної прикордонної служби України. Наприклад, Інструкція про застосування зброї, бойової техніки, озброєння кораблів (катерів), літаків і вертольотів Державної прикордонної служби України, затверджена наказом Адміністрації Держкордонслужби [129].

Неодноразово та постійно стають об'єктом критики та пильної уваги репрезентів різних галузей правової науки проблеми відомчого правового регулювання. Представники крайнього негативного ставлення до відомчих актів взагалі не вважають їх джерелами права, принизливо називаючи «бюрократичним звичаєвим правом», яке не передбачено і не санкціоновано законом [88, с. 93]. Тому питома вага відомчого правового регулювання, а тим більше стосовно питань правового регулювання застосування заходів примусу, зменшується. Закони «Про національну поліцію», «Про попереднє ув'язнення», «Про військову службу правопорядку у Збройних Силах України» визначають порядок та умови застосування заходів примусу

правоохоронними органами, а підзаконні акти визначають коло суб'єктів у положеннях про той чи інший орган та статутах, які наділені відповідними повноваженнями. Тому можна погодитися з думкою, що саме в конкретизації процесуально значущих дій і полягає значення відомчого регулювання [15, с. 45-46].

Щодо санкціонування відомчої правотворчості, то в Законі «Про національну поліцію» (ст. 3), «Про Національну гвардію України» (ст. 4) акти Міністерства внутрішніх справ України прямо названі серед інших актів, які є правовою основою діяльності поліції, національної гвардії тощо. Загальновідомо, що ці акти є підзаконними та мають відповідати всім нормативним актам, що мають вищу юридичну силу.

Міністерством внутрішніх справ України, як самостійно, так і разом з іншими відомствами, повинна проводитись і проводиться певна нормотворча робота щодо визначення саме порядку застосування сили працівниками правоохоронних підвідомчих органів. У зазначеній сфері важливе значення мають наступні нормативні акти: Правила внутрішнього розпорядку в ізоляторах тимчасового тримання органів внутрішніх справ України, затверджені Наказом МВС від 02.12.2008 р. [135]; Інструкція Про організацію службової діяльності поліції охорони з питань забезпечення фізичної охорони об'єктів, затверджена наказом МВС від 07.07.2017 року [143], Інструкція з організації діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України, затверджена наказом МВС України від 23.05.2017 року [125]; Інструкція з організації конвоювання та тримання в судах обвинувачених (підсудних), засуджених за вимогою судів, затверджена спільним наказом МВС, Міністерством юстиції України, Верховним судом України, Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Державною судовою адміністрацією України, Генеральною прокуратурою України [127]; Інструкція про порядок тримання осіб у спеціально відведених місцях для

тимчасового тримання (ізоляторах тимчасового тримання) Служби безпеки України, затверджена наказам СБУ від 26.07.2008 року [131].

Однак слід зазначити, що у нормотворчій діяльності центральних органів виконавчої влади, в тому числі і Міністерства внутрішніх справ та Служби безпеки України не встановлюються та не можуть встановлюватися правові підстави застосування заходів примусу працівниками правоохоронних органів. Правові підстави застосування примусових заходів врегульовані на рівні законів, воно не є відомчою прерогативою жодного міністерства чи іншого органу виконавчої влади.

Правову основу діяльності правоохоронних органів, як зазначено в ст. 4 Закону «Про національну поліцію», становлять також міжнародні правові акти, ратифіковані у встановленому порядку. Адже, взаємовідносини у сферах діяльності поліції з відповідними органами інших держав та міжнародними організаціями базуються на міжнародних договорах, а також на установчих актах та правилах міжнародних організацій, членом яких є Україна. Подібна норма міститься також у Законі України «Про Державну прикордонну службу», де визначено, що правовою основою діяльності Державної прикордонної служби України є також міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (стаття 4).

Закон України «Про міжнародні договори України» [139], в якому зазначено, що «чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства» (стаття 19 закону). Також стосовно виконання положень чинних договорів, то цей же закон регламентує, що «міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, інші органи державної влади, до відання яких віднесені питання, що регулюються міжнародними договорами України, забезпечують дотримання і виконання зобов'язань, взятих за міжнародними

договорами України, стежать за здійсненням прав, які випливають з таких договорів для України, і за виконанням іншими сторонами міжнародних договорів України їхніх зобов'язань» (ст. 16 закону). Норми, встановлені джерелами міжнародного права, використовуючи специфічний метод трансформації, має бути переведеними в норми внутрішнього права для того, щоб викликати відносини суб'єктами яких стали б органи держави, посадові особи або громадяни.

Серед зазначеної категорії правових документів особливе місце займають міжнародно-правові акти з питань захисту світовою спільнотою основних прав людини, її гідності, а саме: Загальна декларація прав людини: прийнята резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. [49], Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: прийнятий резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966 р. [95], Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: прийнятий резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966 р. [94], Конвенція про права дитини: прийнято резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН 20 листопада 1989 р. [66], Паризька хартія для нової Європи: прийнята резолюцією 45/859 Генеральної Асамблеї ООН від 21 листопада 1990 р. [108]; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання: прийнята резолюцією 39/46 Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1984 р. [69].

Окрім наведених міжнародних актів у своїй діяльності працівники правоохоронних органів повинні враховувати норми-принципи з питань професійної поведінки під час виконання правоохоронних функцій. Наприклад, Європейські пенітенціарні Правила: Рекомендація №R (87) 3: затверджена Комітетом міністрів 12 лютого 1987 р. [46]; Звід принципів захисту усіх осіб, яких піддано затриманню або ув'язненню в будь-якій формі: прийнятий резолюцією 43/173 Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1988 р. [50]; Основні принципи застосування сили і вогнепальної

зброї посадовими особами по підтриманню правопорядку: прийняті резолюцією VIII Конгресу ООН по попередженню злочинності та поводженню з правопорушниками від 7 вересня 1990 р. [105], Основні принципи поводження з в'язнями: прийнято резолюцією 45/111 Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1990 р. [106]; Правила Організації Об'єднаних націй, що стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі: затверджені резолюцією 45/113 Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1990 р. [117], Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку, затвердженого резолюцією 34/169 Генеральної Асамблеї ООН від 17 грудня 1979 р. [61]; Принципи медичної етики, які стосуються ролі працівників охорони здоров'я, особливо лікарів, у захисті ув'язнених або затриманих осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання: прийняті резолюцією 37/194 Генеральної Асамблеї ООН від 18 грудня 1982 р. [118]; Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх: Затверджено резолюцією 40/33 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 р. [96].

До міжнародних правових актів, які мають значення при застосуванні заходів примусу працівниками правоохоронних органів також можна віднести міжнародні документи з питань дипломатичних відносин та імунітетів дипломатичних агентів, в яких встановлюється особливий правовий статус територій, транспортних засобів та фізичних осіб, а саме: Конвенція про привілеї та імунітети Організації Об'єднаних Націй від 13 лютого 1946 р. [68]; Віденська Конвенція про дипломатичні відносини від 18 квітня 1961 р. [28]; Генеральна угода про привілеї та імунітети Ради Європи від 2 вересня 1949 р. [32] та Протокол до Генеральної угоди про привілеї та імунітети Ради Європи від 6 листопада 1952 р. [150].

При визначенні та дослідженні нормативно-правової основи застосування заходів примусу правоохоронними органами слід також торкнутися питання галузевої приналежності відповідних норм.

Загальновідомо, що будь-яка правомірна поведінка у відповідності зі своєю юридичною формою поділяється на декілька груп, а саме, здійснення особою свого юридичного права, використання юридичної свободи, захист законних інтересів, виконання юридичного зобов'язання або юридичного обов'язку. Залежно від галузевої регламентації зазначені вчинки можна поділити на наступні дві групи: 1) обставини, які передбачені кримінальним кодексом (такі як необхідна оборона, крайня необхідність і затримання злочинця); 2) обставини, передбачені іншим законодавством (різноманітні види здійснення права, виконання правових обов'язків і виконання службового обов'язку) [16, с. 47]. В даному контексті у спеціальній науковій літературі щодо застосування заходів примусу правоохоронними органами не існує єдності думок. Деякі автори наголошують, що вказані правовідносини є частиною понять «необхідна оборона, крайня необхідність та затримання злочинця», тобто першочергово регулюються нормами кримінального права.

Однак, таку позицію відстоювали переважно представники радянської науки, що було зумовлено практикою видання так званих змішаних або комплексних законів [54, с. 17], тобто таких, у яких містяться норми кримінального, кримінально-процесуального, адміністративного й інших галузей права. Відповідні складові цих законів містили норми загальної частини кримінального кодексу, в тому числі й такі, що регулювали правомірні вчинки, які зовні підпадають під ознаки злочину. Так, до числа кримінально-правових до цього часу відносяться норми про правомірне завдання шкоди при застосуванні сили. У зв'язку із цим обґрунтовувалося групування норм в певну структуру, а саме в міжгалузевий інститут як систему кримінально-правових норм, що належать до різноманітних галузей законодавства, які регулюють правомірні вчинки, хоча зовні і підпадають під ознаки якогось злочину, але такі, що виключають злочинність вчиненого діяння [16, с. 86].

Такі наукові позиції призводили до висновків, що правила застосування примусових заходів правоохоронними органами стосовно злочинів, встановлені відповідними нормативними актами, лише конкретизують межі необхідної оборони, стосовно певних ситуацій. Вони не суперечать і не можуть суперечити законодавству про необхідну оборону. Відповідно, заходи примусу, що застосовуються до інших правопорушників стосується адміністративного правового регулювання та адміністративного права.

В той же час слід погодитися із думкою, що «викликає заперечення міркування про те, що норми кримінального законодавства в даній сукупності мають пріоритет, у зв'язку з чим норми інших галузей права повинні виходити з вимог кримінального законодавства» [16, с. 86-87]. Така позиція зумовлена, перш за все, запереченням того, що регулювання юридичних наслідків за шкоду, яка завдана об'єктам кримінально-правової охорони, – це прерогатива кримінального законодавства. Таке ствердження вірне лише стосовно визначення правових наслідків злочинного заподіяння шкоди, оскільки лише кримінальний закон визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами. Однак у випадках, які розглядаються нами, мова йде про правові наслідки не злочинного, а правомірного завдання шкоди вказаним об'єктам. Певна річ, що визнання правомірності скоєного встановлюється не тільки і не стільки кримінальним, скільки іншим законодавством, яке закріплює норми, у відповідності з якими надається право, покладається обов'язок та уповноважуються певні особи на здійснення вчинків, що розглядаються.

Ці норми мають цілком самостійне значення і немає підстав вважати, що вони якимось чином конкретизують положення кримінального закону щодо правомірності завдання шкоди об'єктам кримінально-правової охорони. Про це, безумовно, свідчить і розвиток законодавства у даній області. Так, Закон України «Про Національну поліцію», визначаючи підстави та межі застосування заходів примусу не робить посилань на

норми кримінального законодавства про необхідну оборону, крайню необхідність та затримання злочинця. Так само відсутні будь-які посилання на кримінальне законодавство і в інших законодавчих актах: «Про попереднє ув'язнення», «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України» а також Кримінально-виконавчому кодексі України.

Всі ці нормативні акти, які мають силу закону, рівноцінні з кримінальним законодавством, є самостійними та займають своє певне місце в системі норм, які виключають суспільну небезпеку та протиправність діяння.

При цьому, як висновок, слід наголосити, що правові підстави застосування заходів примусу правоохоронними органами розпоршені у нормативних актах різної юридичної сили: одні закріплені в законах, інші ж передбачені в інших нормативних актах. В той же час підстави та умови застосування примусових заходів врегульовані тільки актами, виданими Верховною Радою України, а саме, законами.

Аналіз підстав застосування заходів примусу правоохоронними органами, на нашу думку, найбільш доцільно проводити в площині причинно-наслідкової взаємозалежності та взаємообумовленості. В той же час така причинність може мати зовнішні джерела причин: це дії, процеси, події та явища, або дії правоохоронців, які стали наслідком зовнішніх причин. І як аргумент наведемо вислів Г.В.Ф. Гегеля, яким свого часу було сказано, що «причина обумовлена як перед-належне, як зовнішнє, інше» [31, с. 535]. Тобто, і у випадку застосування сили, спочатку виникає екстраординарна протиправна ситуація (перед-належна, зовнішня причина) і як вимушена відповідна реакція – те, що ми називаємо службовим обов'язком, який спонукає працівників правоохоронних органів усунути вказану ситуацію за допомогою належних заходів примусу.

Проблема застосування заходів примусу правоохоронними органами безпосередньо пов'язана зі встановленням у законі об'єму і меж застосування заходів правового впливу, а відтак і зміцненням законності,

забезпеченням прав і свобод громадян [15, с. 51]. А необхідність наукового дослідження підстав застосування заходів примусу правоохоронними органами, а особливо такого його компоненту, як фізичний примус, має надзвичайно важливе значення, адже воно можливе лише за наявності достатніх, передбачених законом, умов.

Етимологія поняття «підстава» означає достатній привід або причину, якими пояснюють, виправдовують що-небудь [103, с. 391]. У випадку застосування сили цей термін об'єднує різні фактори об'єктивної дійсності (події, діяння, явища, процеси), за наявності та достатності котрих працівник правоохоронного органу має право застосовувати силу. Причому, слід зробити наголос, що риса наявності вказаних чинників полягає в тому, що за їх відсутності здійснення дій по застосуванню заходів фізичного примусу неприпустимо, а риса достатності передбачає те, що в конкретний відрізок часу існує така їх сукупність, яка пояснює та виправдовує завдання шкоди шляхом застосування сили. Тому кожний випадок застосування заходів примусу має хоча й комплексну, але ж одну підставу застосування. Разом з тим елементи цієї єдиної, комплексної підстави іноді зручно іменувати нарізно, а саме правовою та фактичною підставами, які в свою чергу мають власні характеристики.

Насправді, правова підстава виділяється окремо і іменується правовою, тому, що зазначені вчинки, події та явища як правило безпосередньо передбачені та визначені у нормах права як одні з підстав обставин, що розглядаються [16, с. 153]. Правова підстава являє собою різноманітні чинники об'єктивної дійсності, що загрожують заподіянням шкоди або фактично її заподіюють. Іншими словами, у ролі правової підстави виступає певна небезпека, тобто спроможність заподіювати або викликати якусь шкоду правоохоронюваним інтересам.

Ознаки підстав застосування заходів примусу правоохоронними органами, органами внутрішніх справ вже були предметом детального наукового аналізу, тому тут варто навести результати попередніх

досліджень. Як визначено в спеціальній літературі, ознаки таких підстав характеризуються такими загальними ознаками, як комплексність, виключність та об'єктивність [93, с. 60]. Першою ознакою, що виділена, є комплексність, яка передбачає, що люба із зазначених у законодавстві підстав є сукупністю двох неоднозначних елементів (чинників), які тільки у своїй нерозривній єдності обумовлюють необхідність (вимушеність) застосування заходів примусу. Першим складовим елементом цієї сукупності є небезпечне посягання (діяння, подія об'єктивної дійсності, процес), що загрожує настанням шкоди, або таке, що на даний момент вже завдає шкоди правоохоронюваним інтересам (це і є правова підстава). До другого складового елементу відносять обстановку, яка свідчить про неможливість недопущення, відвернення, усунення або припинення даного посягання іншими способами та акцентує на вимушеній необхідності та виправданості застосування сили (що є фактичною підставою).

З наведеного можна зробити висновок, що кожен конкретний випадок застосування сили має свою єдину, хоча й комплексну підставу, а лише правової підстави для застосування заходів примусу ще недостатньо. Другим складовим елементом підстав такого застосування заходів примусу правоохоронним органом є фактична підстава, яка потребує негайного усунення небезпеки від суспільно небезпечного посягання. Тому застосування сили за відсутності правової або фактичної підстав, що складають єдину комплексну підставу застосування, свідчить про неправомірність застосування.

Друга, визначена вище, ознака підстав застосування заходів примусу – це винятковість. Ця ознака також була досліджена в спеціальній юридичній літературі та визначається тим, що певні події або вчинки виходять за межі нормального стану та загрожують заподіянням або фактично вже заподіюють шкоду правоохоронюваним інтересам [64, с. 122]. Про це також можна судити з того, якими категоріями оперує законодавство, надаючи право працівникам правоохоронних органів застосовувати силу: «шкода

собі і оточуючим», «напад», «насильницькі дії», «групове порушення громадського порядку», «завдання шкоди оточенню».

Тому, на нашу думку, виправданими є твердження, що правова підстава надає підставам застосування насамперед характер винятковості, оскільки в ролі такої підстави виступають процеси, події, вчинки, які вже заподіюють шкоду або погрожують її заподіянням правоохоронюваним інтересам. Відповідно, якщо вказані чинники характеру винятковості не мають, то це свідчить про відсутність правової підстави, а тим самим і всякої підстави спричинення шкоди об'єктам правової охорони. Якщо посягання не є суспільно небезпечним (винятковим), то воно не може виступати підставою застосування сили. Тому і заходи примусу, які застосовують правоохоронні органи: поліцейські заходи примусу, заходи підтримання режиму в місцях позбавлення волі та попереднього ув'язнення застосовуються лише у випадках, коли усі інші форми попереднього впливу на правопорушників використані і не забезпечили виконання покладених на працівників правоохоронних органів обов'язків.

І останньою ознакою, що була нами визначена для підстав застосування заходів примусу, виступає їх об'єктивність, або, за філософським визначенням, «саме буття, дійсність та субстанціональність» [31, с. 399], тобто дійсне існування в часі та просторі. Застосування заходів примусу визнається правомірним, якщо воно здійснено протягом часу існування його підстав. Причому характерною ознакою підстав застосування заходів примусу виступає їх швидкоплинність у часі та обмеженість у просторі. Інакше кажучи, початок, продовження та завершення застосування таких заходів визначається тривалістю існування підстави, тобто початковим та кінцевим моментами розвитку протиправної події.

Стосовно питання нормативного визначення правових підстав застосування заходів примусу правоохоронними органами, то, як вже відмічалось вище, вони закріплені в гіпотезах норм тільки окремих

нормативних актів – це Закони України «Про Національну поліцію», «Про попереднє ув'язнення», «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України», а також Кримінально-виконавчим кодексом України. Решта нормативних актів, в тому числі і законів, про які вже йшлося, хоча і закріплюють право правоохоронних органів щодо застосування заходів примусу, однак вони містять бланкетні норми, які, у свою чергу, відсилають до вищезазначених нормативних актів для того, щоб з'ясувати правові підстави даного застосування.

Як було відмічено в першому підрозділі нашої роботи, до примусових заходів залежно від здатності заподіяння різного розміру гіпотетичної шкоди належать фізичний вплив (сила), застосування спеціальних засобів та застосування вогнепальної зброї. Відповідно, і підстави застосування цих заходів в законодавстві (зокрема, в Законі України «Про Національну поліцію») диференційовані. Хоча це не аксіома, наприклад, у Законі України «Про попереднє ув'язнення» та Кримінально-виконавчому кодексі чинники «спеціальні засоби» та «заходи фізичного впливу» мають переважно єдині правові підстави застосування.

Оскільки в даному дисертаційному дослідженні поняття «заходів примусу» досліджується комплексно, то й правові підстави застосування таких заходів примусу треба розглядати комплексно: як за колом суб'єктів – правоохоронних органів, що мають право її застосовувати, так і за комплексними складовими самого поняття примусові заходи (вогнепальна зброя, спеціальні засоби та заходи фізичного впливу).

Тому тут слід проаналізувати правові підстави застосування заходів примусу різними правоохоронними органами. У відповідності до ст. 44 Закону України «Про національну поліцію», поліцейський може застосовувати фізичну силу, у тому числі спеціальні прийоми боротьби (рукопашного бою), для:

- забезпечення особистої безпеки або/та безпеки інших осіб,
- припинення правопорушення,

- затримання особи, яка вчинила правопорушення, якщо застосування інших поліцейських заходів не забезпечує виконання поліцейським повноважень, покладених на нього законом.

Закон України «Про національну поліцію» у ст.15 врегулював правила застосування спеціальних засобів.

Так, кайданки та інші засоби обмеження рухомості застосовуються:

а) до особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення та чинить опір поліцейському або намагається втекти;

б) під час затримання особи;

в) під час конвоювання (доставляння) затриманого або заарештованого;

г) якщо особа своїми небезпечними діями може завдати шкоду собі і оточуючим;

г) проведення процесуальних дій з особами у випадках, коли вони можуть створити реальну небезпеку оточуючим або собі;

Гумові та пластикові кийки застосовуються для:

а) відбиття нападу на поліцейського, іншу особу та/або об'єкт, що перебуває під охороною;

б) затримання особи, яка вчинила правопорушення і чинить злісну непокору законній вимозі поліцейського;

в) припинення групового порушення громадського порядку чи масових заворушень;

Засоби, споряджені речовинами сльозогінної та дратівної дії, застосовуються для:

а) відбиття нападу на поліцейського, іншу особу та/або об'єкт, що перебуває під охороною;

б) припинення групового порушення громадського порядку чи масових заворушень.

Засоби примусової зупинки транспорту застосовуються для примусової зупинки транспортного засобу, водій якого не виконав законні вимоги

поліцейського щодо зупинки транспортного засобу, або якщо дії водія транспортного засобу створюють загрозу життю чи здоров'ю людини.

Пристрої, гранати, боєприпаси та малогабаритні підривні пристрої для руйнування перешкод і примусового відчинення приміщень застосовуються для:

- а) затримання особи;
- б) звільнення особи, незаконно позбавленої свободи, яка знаходиться у приміщенні;

Електрошокові пристрої контактної та контактано-дистанційної дії застосовуються для:

- а) відбиття нападу на поліцейського, іншу особу та/або об'єкт, що перебуває під охороною;
- б) відбиття нападу тварини, що загрожує життю і здоров'ю особи чи поліцейського;

Спеціальні маркувальні та фарбувальні засоби застосовуються для:

- а) маркування особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення;
- б) припинення групового порушення громадського порядку чи масових заворушень з метою подальшого виявлення осіб та затримання, а також контролю за переміщенням речей.

Пристрої, гранати та боєприпаси світлозвукової дії, засоби акустичного та мікрохвильового впливу застосовуються для:

- а) відбиття нападу на поліцейського, іншу особу та/або об'єкт, що перебуває під охороною;
- б) затримання особи, яка чинить збройний опір, або з метою примусити таку особу залишити територію (транспортний засіб, будівлю, споруду, земельну ділянку), де перебуває така особа;
- в) звільнення особи, незаконно позбавленої свободи, яка знаходиться у приміщенні.

Водомети, бронемашини та інші спеціальні транспортні засоби застосовуються для:

а) припинення групового порушення громадського порядку чи масових заворушень;

б) відбиття групового нападу, що загрожує життю та здоров'ю людей;

в) примусової зупинки транспортного засобу, водій якого не виконав законні вимоги поліцейського зупинитися;

г) затримання озброєної особи, яка підозрюється у вчиненні злочину.

Пристрої для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, застосовуються для:

а) захисту від нападу, що загрожує життю та здоров'ю людей, у тому числі поліцейського;

б) відбиття збройного нападу на об'єкти, що перебувають під охороною, конвої, житлові та нежитлові приміщення, а також для звільнення їх у разі захоплення;

в) затримання особи, яка підозрюється у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину і яка намагається втекти;

г) затримання особи, яка чинить збройний опір або намагається втекти з-під варти;

г) затримання озброєної особи, яка погрожує застосуванням зброї та інших предметів, що загрожують життю чи здоров'ю людей, у тому числі поліцейського;

д) подання сигналу тривоги або виклику допоміжних сил;

е) знешкодження тварини, яка загрожує життю чи здоров'ю людей, у тому числі поліцейського;

є) припинення групового порушення громадського порядку чи масових заворушень;

ж) відбиття групового нападу, що загрожує життю чи здоров'ю людей.

Засоби, споряджені безпечними димоутворювальними препаратами, застосовуються для:

а) забезпечення маскування дій поліцейських, спрямованих на затримання особи, яка чинить збройний опір, або для того, щоб примусити таку особу залишити територію (транспортний засіб, будівлю, споруду, земельну ділянку), на якій вона перебуває;

б) звільнення особи, незаконно позбавленої свободи.

Службовий собака застосовується під час:

а) патрулювання;

б) переслідування та затримання особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення;

в) під час конвоювання (доставлення) затриманої або заарештованої особи;

г) для відбиття нападу на особу та/або поліцейського.

Службовий кінь застосовується під час:

а) патрулювання;

б) переслідування та затримання особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення.

Також Закон України «Про попереднє ув'язнення» у частинах 4 та 10 ст.18 містить перелік спільний перелік правових підстав застосування заходів примусу у місцях попереднього ув'язнення. Працівники місць попереднього ув'язнення мають право застосувати заходи фізичного впливу і спеціальні засоби в тому числі прийоми рукопашного бою, наручники, гумові палиці, гамівні сорочки, слезоточиві речовини, світлозвукові пристрої відволікаючої дії, водомети, бронемашини та інші технічні засоби, а також використовувати службових собак:

- для припинення фізичного опору;
- для припинення насильницьких дій;
- для припинення безчинства;
- для подолання протидії законним вимогам адміністрації.

Застосування вогнепальної зброї допускається у разі вчинення особою, взятою під варту, нападу чи іншої умисної дії, що безпосередньо загрожує життю або здоров'ю працівників місця попереднього ув'язнення чи інших осіб, а також у разі здійснення втечі з-під варти.

Закон «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України» у частині 4 ст. 9 визначає, що військовослужбовці Служби правопорядку мають право застосовувати заходи фізичного впливу, в тому числі прийоми рукопашного бою, для

- припинення правопорушень та
- подолання протидії законним вимогам військовослужбовців Служби правопорядку.

Цей же закон у статті 10 визначив правові підстави застосування наручників, гумових кийків, засобів зв'язування, речовин сльозоточивої та дратівної дії, світлозвукових пристроїв відволікаючої дії, пристроїв для відкриття приміщень і примусової зупинки транспорту, водометів, бронемашини, службових собак та інших спеціальних і транспортних засобів, зокрема:

- 1) для захисту військовослужбовців, інших осіб і самозахисту від нападу та інших дій, що створюють загрозу їх життю або здоров'ю;
- 2) для припинення масових безпорядків у військових частинах, а також групових порушень громадського порядку військовослужбовцями;
- 3) для відбиття нападу без застосування зброї на військові містечка, військові об'єкти, будівлі, приміщення, споруди і транспортні засоби Збройних Сил України або їх звільнення у разі захоплення;
- 4) для затримання, конвоювання до місця розташування органу управління або підрозділу Служби правопорядку, в органи Національної поліції осіб, які вчинили правопорушення, а також тримання осіб, взятих під варту, якщо зазначені особи чинять опір військовослужбовцям Служби правопорядку або є підстави вважати, що вони можуть втекти чи завдати шкоди оточуючим чи собі;

5) для звільнення заручників, захоплених на території військової частини.

Відповідно статтею 11 наведеного закону регламентовані правові підстави застосування вогнепальної зброї військовослужбовцями Служби правопорядку, якими є:

1) захист військовослужбовців, інших громадян від нападу, що загрожує їх життю і здоров'ю, а також звільнення заручників, захоплених на території військової частини;

2) відбиття групового або збройного нападу на військовослужбовця Служби правопорядку або членів його сім'ї чи іншого нападу, якщо їх життю або здоров'ю загрожує небезпека;

3) відбиття нападу на об'єкти, що знаходяться під охороною, конвої, приміщення, споруди, транспортні засоби військових частин, а також звільнення їх у разі захоплення;

4) затримання особи, яку застали при вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочинів і яка намагається втекти;

5) затримання особи, яка чинить збройний опір, намагається втекти з-під варти, а також озброєної особи, яка погрожує застосуванням зброї та інших предметів, що загрожує життю і здоров'ю військовослужбовця Служби правопорядку;

6) зупинка транспортного засобу шляхом його пошкодження, якщо водій своїми діями створює загрозу життю чи здоров'ю громадян або військовослужбовця Служби правопорядку.

Гіпотезою ч.1 ст.106 Кримінально-виконавчого кодексу наведено перелік суспільно небезпечних діянь, коли працівниками установ виконання покарань можуть застосовуватись фізична сила, спеціальні засоби, гамівна сорочка та зброя. Це випадки, коли особи, що позбавлені волі:

- чинять фізичний опір персоналу колонії,
- злісно не виконують його законні вимоги,
- проявляють буйство,

- беруть участь у масових заворушеннях, захваті заручників,
- чинять інші насильницькі дії,
- у разі втечі з-під варти.

Як видно з наведеного вище переліку норм права, що складають правову основу застосування примусових заходів, ці правовідносини регулюються нормами адміністративного, кримінально-процесуального та виправно-трудового права. Але розташування норм у різних галузях законодавства не впливає на визначення виду правовідносин, які ними регулюються, а саме охоронних правовідносин як комплексної сукупності галузевих норм і принципів, які передбачають державний примус за вчинення правопорушення [119, с. 37]. Головним чинником у даному випадку є зміст диспозицій певних норм права, які приписують правоохоронним органам здійснення дій щодо припинення протиправних дій з вимушеним заподіянням шкоди правопорушнику.

Що стосується питання змісту положень підзаконних нормативних актів у сфері регулювання застосування примусових заходів правоохоронними органами, то вони встановлюють порядок застосування того чи іншого заходу, а не його правову підставу.

Крім юридичної підстави застосування заходів примусу, як вже було сказано вище, існує також і фактична підстава, що зумовлюється тією обставиною, яка складається при усуненні зазначеної небезпеки. З точки зору етимології термін «обстановка» означає сукупність умов, у яких щонебудь відбувається [103, с. 52]. Іншими словами, з одного боку, є джерело небезпеки у вигляді діянь правопорушника і, з іншого – конкретний працівник правоохоронного органу, який повинен усунути цю небезпеку. Стосовно нашого випадку, «обстановка» – це обставини, які склались на місці застосування заходів примусу з врахуванням характеру місцевості, взаємного розташування на ній протиборчих сторін, кліматичних умов, часу доби тощо (об'єктивних чинників); статі, віку, фізичних сил, якості професійних навичок, наявності засобів усунення небезпеки тощо

(особистих можливостей працівника правоохоронного органу) та кількістю правопорушників, їх озброєнням, фізичною силою, тобто динамічного співвідношенням сил і засобів працівника правоохоронного органу з джерелом небезпеки.

Безперечно, що в деяких ситуаціях становище працівника правоохоронного органу може бути відносно вигідним з точки зору наявності у нього можливостей по усуненню небезпеки. В інших же випадках він може, навпаки, опинитись у скрутному становищі, коли його можливості щодо усунення небезпеки будуть дещо проблематичними, часто недостатніми, неспіврозмірними з об'єктивними характеристиками джерела небезпеки. Таким чином, обстановка, у якій працівник правоохоронного органу застосовує заходи примусу, може бути поділена на два види: відносно сприятлива і несприятлива. Виділення цих видів обстановки є другим фактором, що має важливе значення при визначенні меж заподіяння шкоди правопорушникові з метою усунення небезпеки.

При відносно сприятливій обстановці ця шкода, певним чином, повинна бути обмежена тим необхідним мінімумом, що був явно достатній для усунення небезпеки. І навпаки, при несприятливій обстановці заподіяна шкода може бути значно більшою, обмеженою тільки вимогою явно не перевищувати ту гіпотетичну шкоду, яку спроможна була б заподіяти потенціальна небезпека правоохоронюваним інтересам. Викладене дозволяє зробити висновок, що межі заподіяння шкоди працівником правоохоронного органу при застосуванні заходів примусу повинні бути співрозмірними з двома факторами: по-перше, з потенціалом небезпеки, що загрожує правоохоронюваним інтересам (правовою підставою), по-друге, з тією обстановкою, у якій опинився суб'єкт застосування заходів примусу при усуненні зазначеної небезпеки (фактичною підставою).

Очевидно, ці два фактори у поєднанні є нічим іншим, як комплексною за своєю суттю підставою заподіяння шкоди правопорушникові. І дії працівників правоохоронних органів лише в тому випадку будуть морально

виправданими та дозволені правом, якщо шкода, яку вони заподіяли, буде співрозмірною одночасно з обома факторами тієї причини, яка змусила її нанести, тобто з підставою завдання шкоди.

В цій комплексній підставі застосування заходів примусу правова підстава відіграє вирішальну роль, що певним чином впливає і на межі шкоди, яка заподіюється об'єкту застосування сили. Існуюча залежність полягає в тому, що ця шкода повинна відповідати, бути співрозмірною і явно не переважати, в першу чергу, правову підставу. Оскільки ця підстава є потенціалом небезпеки, що загрожує правоохоронюваним інтересам, то й шкода, яка заподіюється з метою її усунення, не може бути явно більш значною, ніж потенціал цієї небезпеки. Іншими словами, «правова підстава визначає межу максимально допустимої шкоди, яка ні за яких обставин не може бути перевищеною без ризику вийти за рамки правомірності застосування сили» [16, с 188-189].

Міра та рівень заподіяної шкоди внаслідок застосування заходів примусу правоохоронними органами відносним, оскільки визначається не тільки юридичними чинниками, але і обстановкою, в якій опинився суб'єкт застосування заходів примусу у момент діяння, яке завдає шкоди. Це означає, що шкода, яка відповідає правовій підставі, буде правомірною лише за умови, якщо вона відповідатиме і тій обстановці, в якій була заподіяна [16, с. 189].

Відповідно, через те, що така обстановка для суб'єкта, який застосовує заходи примусу, може бути двох видів: відносно сприятливою та несприятливою, допустимим є різний рівень заподіяння допустимої шкоди, що відповідає її правовій підставі. Це зумовлено тим, що працівник правоохоронного органу у такому випадку перебуває у не вигідному, програшному становищі і тому виправданим є заподіяння їм крайньої, максимально можливої шкоди, водночас співрозмірної з правовою підставою та з потенціалом небезпеки, що загрожує правоохоронюваним інтересам.

У деяких випадках суб'єкт застосування примусових заходів може опинитись в обстановці, коли він займає більш вигідне положення і досягнення поставленої суспільно корисної мети можливе, хоча і за допомогою шкоди, але такої, яка б не досягала своїх крайніх максимальних розмірів. При цьому працівник такий суб'єкт повинен усвідомлювати, що в момент своїх дій він перебуває саме у такій відносно сприятливій для себе обстановці.

Таким чином, відносно сприятлива обстановка обґрунтовує межі розумної достатності або, інакше кажучи, межі достатньої шкоди. Тому цю межу можна визначити як заподіяння суб'єктом застосування примусових заходів у відносно сприятливій обстановці правопорушнику мінімально можливої шкоди, але водночас достатньої для усунення небезпеки правоохоронюваним інтересам. Очевидно, що і ця межа одночасно відповідає як правовій підставі заподіяння шкоди (достатня шкода завжди перебуває в рамках максимально допустимої), так і фактичній (відносно сприятливій обстановці), які взяті у єдності.

Законодавство України теж диференційовано підходить до спричинення шкоди в результаті застосування сили. Ось декілька цитат. «Застосування малогабаритного підривного пристрою для відкриття приміщень є виправданим, якщо шкода, заподіяна охоронюваним законом правам та інтересам, є меншою, ніж шкода, яку вдалося відвернути» (ч. 5 ст. 45 Закону «Про Національну поліцію»). Або ж, «Поліцейський уповноважений застосувати вогнепальну зброю тільки з метою заподіяння особі такої шкоди, яка є необхідною і достатньою в такій обстановці, для негайного відвернення чи припинення збройного нападу» (ч. 7 ст. 46 Закону «Про Національну поліцію»). «У разі неможливості уникнути застосування заходів фізичного впливу вони мають зводитися до завдання якнайменшої шкоди здоров'ю правопорушників (ч. 3 ст. 18 Закону «Про попереднє ув'язнення»). Із зазначених вище нормативних актів зрозуміло прагнення локалізувати заподіяння шкоди лише тим мінімумом,

який дійсно є необхідним та достатнім для досягнення передбачених у законі суспільно корисних цілей. Заподіяння ж шкоди, яка виходить за цей мінімум, протиправне.

Висновки до розділу 1.

Проведений аналіз у першому розділі дисертаційного дослідження дав змогу прийти до наступних висновків.

По-перше, слід констатувати невинуватене зниження наукового інтересу вчених юристів до питання методів діяльності владних суб'єктів. Дослідження методів управлінської діяльності має бути важливою складовою адміністративно-правової науки, оскільки, з одного боку, метод управління здійснюється на основі права, оскільки є результатом реалізації наданого повноваження. А з іншого – застосування методів управління за допомогою актів управління набуває правового характеру. Тому дослідження та науковий аналіз саме методів управління є вихідною умовою прийняття законних актів управління, що виражають і юридично закріплюють той чи інший метод державного управління.

По-друге, заходи примусу в адміністративно-правовій науці не знайшли свого загальноприйнятого розуміння та тлумачення. Як правило, вони визначаються через характеристику окремих заходів, що застосовуються уповноваженими органами та їх посадовими особами до певних суб'єктів для запобігання та припинення протиправних вчинків, подолання їх шкідливих наслідків, забезпечення громадської безпеки, притягнення до відповідальності правопорушників. Відповідно, класифікація таких заходів частіше засновується на виділенні критерію мети: попередження можливих правопорушень та настання небезпечних для суспільства наслідків зумовлює застосування адміністративно-запобіжних заходів; мета з припинення протиправних дій зумовлює застосування заходів адміністративного припинення; а мета, що полягає в покаранні осіб, винних у скоєнні адміністративних проступків – застосування заходів адміністративної відповідальності. А наукові класифікаційні схеми із більшою, ніж три, кількістю груп заходів адміністративного примусу

пов'язана із тим, що деякі вчені висловлюються за виділення у окремі групи таких заходів, які у трискладовій класифікації належать не до груп, а до підгруп.

По-третє, вирішенню наукових дискусій з приводу поняття, ознак та класифікацій заходів адміністративного примусу не сприяє також і сучасне їх нормативне регулювання. Зокрема, Закон України «Про Національну поліцію» визначив, що поліція для виконання покладених на неї завдань вживає заходів реагування на правопорушення, застосовує в межах своєї компетенції поліцейські превентивні заходи та заходи примусу. В той же час законодавець, передбачивши наявність превентивних заходів у діяльності поліції де-факто ототожнив їх із адміністративно-попереджувальними, які обґрунтовані вітчизняною доктриною; заходи реагування на правопорушення із заходами припинення та забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення та кримінальні провадження, а стосовно заходів примусу, то до них законодавець відніс тільки фізичний вплив (силу), застосування спеціальних засобів та вогнепальної зброї. Тому, слідуючи логіці наявних наукових напрацювань, визначив систему заходів: превентивні заходи (адміністративно-попереджувальні, як їх традиційно позначають у науці), заходи реагування на правопорушення (заходи припинення загального призначення, як їх традиційно позначають) та заходи примусу (заходи припинення спеціального призначення).

По-четверте, нормативне визначення поняття «сила» є вужчим від того, що розуміється адміністративно-правовою доктриною у контексті здійснення заходів примусу правоохоронними органами. При визначенні заходів примусу законом «Про Національну поліцію» встановлено, що він має три складові частини, за допомогою яких здійснюється: фізичний вплив, застосування спеціальних засобів і застосування вогнепальної зброї. А «сила» ототожнена із фізичним впливом, який здійснюється поліцейськими, через що нормативне визначення терміну «примус» стало

ширшим за поняття «сила».

По-п'яте, застосування заходів примусу повинно здійснюватись законодавчо визначеним колом державних органів та їх посадових осіб, за допомогою яких вони оперативно реалізують свої основні правоохоронні функції щодо охорони громадського порядку, громадської та державної безпеки, боротьби зі злочинністю. Однак, критерієм належності органів до правоохоронних не є тільки можливість застосовувати заходи примусу, хоча деякі з них такі повноваження мають. Так, до правоохоронних органів слід віднести органи прокуратури, Національної поліції, Служби безпеки, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, органи доходів і зборів, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції.

По-шосте, протистояння публічного і приватного інтересу не може слугувати підставою для висновку про розбіжність інтересів людини з одного боку та інститутів державної влади з іншого та розв'язується за допомогою універсального принципу пропорційності. Стосовно предмету цього дослідження, то принцип пропорційності вимагає визначення законом повноважень правоохоронних органів щодо втручання у права, свободи та інтереси об'єктів впливу та співмірної реалізації заходів примусу залежно від конкретних обставин справи, які забезпечили б необхідний баланс між публічними інтересами та інтересами юридичних осіб і окремих громадян.

Відповідно, передбаченість нормою права повноважень правоохоронних органів щодо застосування заходів примусу є юридичною підставою застосування заходів примусу, а фактична підстава визначається тією обстановкою, що складається під час усунення небезпеки, що виникла. У поєднанні ці два фактори є комплексною за своєю суттю підставою застосування заходів примусу правоохоронними органами та заподіяння шкоди правопорушникові.

По-сьоме, нормативне визначення правових підстав застосування заходів примусу правоохоронними органами міститься в законах, що встановлюють коло службових осіб, які мають право застосовувати заходи примусу (вогнепальну зброю, спеціальні засоби та заходи фізичного впливу). Це Закони України «Про Національну поліцію», «Про Національну гвардію України», «Про попереднє ув'язнення», «Про Службу безпеки України», «Про Державну прикордонну службу України», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про Державне бюро розслідувань», «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України». Крім того, вказані повноваження надаються Кримінально-виконавчим кодексом України. Проте, правові підстави застосування заходів примусу закріплені в гіпотезах норм тільки окремих нормативних актів – це Закони України «Про Національну поліцію», «Про Національну гвардію», «Про попереднє ув'язнення», «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України» а також Кримінально-виконавчим кодексом України. Решта законів є такими що містять бланкетні норми, які для з'ясування правових підстав даного застосування відсилають до вищезазначених трьох нормативних актів, переважно до Закону України «Про Національну поліцію».

Незначна кількість правових норм, які регулюють діяльність правоохоронних органів щодо застосування заходів примусу, міститься у актах уряду, відомчих нормативних актах, зокрема, актах Міністерства внутрішніх справ України, Адміністрації державної прикордонної служби України, Вищої ради правосуддя. Проте, регулювання застосування заходів примусу у актах такого рівня є предметом пильної уваги представників різних галузей правової науки та одержують критичні зауваження, не дивлячись на те, що стосуються встановлення порядку застосування того чи іншого заходу, а не його правової підставу.

РОЗДІЛ 2. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ФІЗИЧНОЇ СИЛИ, СПЕЦІАЛЬНИХ ЗАСОБІВ ТА ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ

2.1. Порядок застосування фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї

Для забезпечення демократичної спрямованості діяльності владних суб'єктів в основі їх діяльності має бути покладений обов'язок дотримуватися беззаперечного пріоритету прав і свобод людини і встановити невідворотну відповідальність органів і посадових осіб за невиконання цього обов'язку. Йдеться про запровадження у взаємостосунках між владою і людиною принципу верховенства права, який є домінуючою цінністю сучасного цивілізаційного процесу.

Особливу актуальність питання дотримання принципу верховенства права та забезпечення прав людини набуває при застосуванні примусових заходів працівниками правоохоронних органів, адже будь-який примусовий захід слід розглядати як втручання та порушення прав громадян, хоча й дозволене у вигляді винятку та закріплене законом.

Права громадян в публічному управлінні забезпечуються певною системою гарантій. Ці гарантії так само забезпечують дотримання прав приватної особи і у сфері застосування заходів примусу правоохоронними органами. Однак специфіка самого застосування заходів примусу правоохоронними органами має в цьому випадку внутрішню суперечність. По-перше, гарантії повинні бути надійним захистом від можливих незаконних дій з боку посадових осіб в процесі застосування заходів примусу. А по-друге, оскільки значну частину діяльності правоохоронних органів займає безпосереднє забезпечення публічної безпеки і порядку, охорона прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави, протидія злочинності, надання послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій

потребують такої допомоги (ст. 2 Закону «Про національну поліцію»), ці гарантії повинні діяти так, щоб не утворювати зайвих перешкод для оперативного реагування [174, с. 10], тобто забезпечувати певну свободу дій посадових осіб у межах встановлених законом повноважень. І, нарешті, головна специфіка гарантій прав особистості у сфері охорони громадського порядку і, зокрема, при застосуванні заходів адміністративного примусу полягає в тому, що вони починають діяти, як правило, або при застосуванні, або вже після застосування їх до особи.

У зв'язку із цим важливу роль у забезпеченні прав громадян у процесі застосування адміністративно-примусових заходів відіграють юридичні засоби превентивної дії, тобто такі, що попереджують незаконне або необґрунтоване застосування таких заходів. До числа таких гарантій при застосуванні заходів примусу, як відмічається у спеціальних дослідженнях, належать: дотримання ряду процедурних і процесуальних умов, санкціонування або отримання дозволу відповідних посадових осіб на здійснення деяких дій, додержання ряду обмежень і заборон при застосуванні цих заходів і т. ін. [109, с. 82-83].

Про неможливість відділення процесуальних форм з правовим примусом свідчить також те, що державний примус є вельми гострим і жорстоким заходом впливу і тому потребує особливої юридичної процедури, яка б відображала застосування державно-примусових засобів впливу на засадах правосуддя [7, с. 285]. Тому жодна важлива дія правоохоронного органу чи його посадової особи не може обходитися без регулювання її спеціальними процедурними правилами. А особливо це стосується заходів примусу, бо наслідком їх застосування може бути навіть позбавлення життя.

Саме це стало причиною того, що порядок застосування абсолютно всіх заходів примусу детально регламентований конкретними процедурними правилами, переважно законами. Так, порядок же застосування заходів примусу врегульовано законами «Про Національну поліцію», «Про

Національну гвардію України», «Про попереднє ув'язнення» , «Про службу безпеки України», «Про державну прикордонну службу України», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про Державне бюро розслідувань», «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України».

Класичні процесуальні галузі права ввели у вжиток категорію процесуальної форми. Узагальнюючи здобуті висновки, галузевики-процесуалісти зробили спробу на рівні загальної теорії змодельовати процесуальну форму як наукову конструкцію, яка розкриває структурно-технологічну характеристику будь-якої правової форми діяльності. За її допомогою надана можливість розчленувати правову форму діяльності на процесуальний режим, процесуальне провадження і процесуальні стадії [158, с. 17-18]. А однією з визначальних особливостей адміністративно-правової галузі є більш широка у порівнянні із цивільним та кримінальним процесом низка суспільних відносин, що ним обіймається. Це відповідно зумовлює структуру процедурної його частини як сукупності окремих проваджень, кожне з яких становить певну єдність послідовно здійснюваних дій і процедур, спрямованих на розгляд і вирішення індивідуально-конкретних (адміністративних) справ [4, с. 487].

Класифікацію проваджень в науковій та навчальній літературі здійснюють за різними підставами, однак найпоширенішою є класифікація залежно від характеру адміністративної справи традиційно виділення неюрисдикційних адміністративних проваджень та юрисдикційних адміністративних проваджень. Не дивлячись на те, що більша їх частина націлена на вирішення справ «позитивного» характеру, що визначає їх неюрисдикційність, особливе місце в цій діяльності посідає також розгляд справ про правопорушення, здійснюється правовий захист порушених або оспорюваних інтересів, виноситься рішення щодо застосування санкції, відновлення порушеного права, які охоплюються у групу юрисдикційних.

Провадження щодо застосування заходів примусу займають певне

проміжне місце між неюрисдикційними та юрисдикційними видами проваджень [4, с. 492], однак, все-таки, на нашу думку, їх доцільніше досліджувати в рамках юрисдикційних проваджень.

Серед вчених відсутня єдність поглядів у питанні класифікації адміністративно-правових проваджень. Проте провадження у застосуванні заходів адміністративного примусу традиційно виділяється в окреме [53, с. 91; 36, с. 48]. В той же час спроб дослідження самого провадження щодо застосування заходів адміністративного примусу в адміністративно-правовій літературі не робилось.

Для полегшення аналізу порядку застосування заходів примусу доцільно, на нашу думку, провести аналіз у відповідності до розуміння провадження як сукупності окремих стадій, які, якщо порівнювати, відокремлені, виділені в часі та логічно пов'язані між собою сукупності процесуальних дій, що відрізняються колом суб'єктів та закріплюються відповідними процесуальними актами. Саме таким чином провадження із застосування заходів примусу можна дослідити та описати в динаміці цього застосування.

У стадіях провадження можна виокремити ще простіші складові – етапи і дії, які можуть бути спільними або відмінними для декількох відмінних проваджень по застосуванню заходів примусу. Так, спільними може бути:

- 1) прийняття рішення або отримання дозволу на застосування примусового заходу;
- 2) попередження про намір застосування заходів примусу;
- 3) надання необхідної допомоги;
- 4) негайна доповідь про негативні наслідки застосування заходу примусу та подання процесуальних документів про застосування відповідних заходів та інші.

Деякі із дій стосуються тільки певного провадження, наприклад, затримання особи, яка вчинила правопорушення, при застосуванні фізичної

сили. Тому виробити певний алгоритм, що міг бути застосовним до усіх проваджень не представляється можливим. Відповідно, варто виділити окремі стадії, у рамках яких здійснюються окремі дії.

Так, до основних стадій провадження традиційно відносять: стадію аналізу ситуації; стадію прийняття рішення в справі; стадію виконання; стадію оскарження або опротестування рішення в справі. Зважаючи на особливість проваджень із застосування заходів примусу, не всі із перелічених можуть бути застосовними, тому пропонуємо наступні стадії:

1. Прийняття рішення про застосування заходу примусу. Цей етап не є врегульований нормативно будь-яким чином, однак як і інші управлінські рішення виходить від уповноваженого на те суб'єкта. Цей етап виділяється та досліджується та наукових джерелах [99, с. 19], є важливим, оскільки з нього розпочинається провадження, тому нами і виокремлюється в структурі провадження.

Рішення посадовою особою правоохоронного органу в переважній більшості випадків приймається самостійно, однак, якщо він діє в рамках операції чи групи, то тоді керівником операції або ж посадовою особою, яка відповідальна за групу. Винятком можуть тут бути тези Закону України «Про військову службу правопорядку у Збройних Силах України», де вказується, що військовослужбовці строкової служби застосовують вогнепальну зброю за наказом свого безпосереднього командира (начальника), за винятком безпосередньої загрози життю і здоров'ю військовослужбовця (ст. 9 закону).

Категорично не можна погодитися із думкою, що заходи примусу здійснюються поліцейським на власний розсуд [41, с. 21]. Зважена оцінка обстави і обстановки, небезпечності нападу, дій нападника, реальності загрози життю або здоров'ю того, кого охороняють – не можна вважати здійснення повноважень на власний розсуд. Усі ці аспекти, на які суб'єкт застосування спеціальних засобів повинен зважати та правомірно застосовувати тільки при умові їх ґрунтовної регламентації та фактичної

наявності знань, умінь та навичок використання спецзасобів і уберігають від свавільного використання заходів примусу.

Важливим є те, що рішення приймається на застосування якогось конкретного заходу примусу, що залежить від об'єктивних підстав, а також конкретних засобів, якими оснащений працівник правоохоронного органу (кайданки, гумові кийки тощо) [167, с. 71-73]. Заходи примусу можуть бути застосовані не тільки по-одному, але і декілька водночас, вони можуть бути реалізовані або разом у комплексі, або послідовно. Але не дивлячись на наведене, у зв'язку із особливістю таких владних рішень, об'єктивно вони визначають необхідність самостійної і швидкої реакції та оперативного використання заходів, дозволених законодавством. Крім того, рішення приймається не тільки про застосування, чи ні, не тільки про вид заходу, але і про час початку своїх дій та гіпотетичне завершення. Адже, як свідчить практика та наголошують науковці, прийняття грамотного та обґрунтованого самостійного рішення в екстремальних умовах з реалізації прав, наданих працівникам правоохоронних органів внутрішніх справ щодо застосування примусових заходів, особливо для недосвідчених співробітників, супроводжується певними труднощами [169, с. 52-55; 59, с. 143].

На прийняття рішення про застосування заходу примусу впливає сукупний аналіз трьох чинників, а саме, обставин, які виникли, характеру правопорушення і особливостей особи правопорушника.

Характер обстановки, яка складається на момент застосування заходів примусу посадовою особою правоохоронного органу, залежить від реального співвідношення його сил, можливостей і засобів та цих же чинників з боку правопорушника [73, с. 163]. До обставин, які можуть ускладнити відповідні дії правоохоронця, можна віднести: кількість правопорушників, наявність у них зброї або інших предметів, особливості місця застосування примусових заходів, час та можливість прибуття на допомогу інших підрозділів правоохоронних органів.

Працівник правоохоронного органу при визначенні характеру правопорушення повинен вміти досить швидко кваліфікувати саме правопорушення, а також чітко уявити правомірність своїх дій, щоб примусовий захід, який працівник збирається застосувати, був співрозмірний із ступенем шкоди, заподіяна правопорушенням, яке припиняється [107, с. 159].

Врахування особи правопорушника включає: по-перше, аналіз ступеня небезпеки й агресивності особи, яка затримується; по-друге, аналіз співвідношення сил і врахування деяких індивідуальних особливостей людського організму. До того ж працівник правоохоронного органу, який має намір застосувати силу, повинен бути твердо впевненим, що перед ним саме правопорушник, а не особа, що опинилась на його шляху в силу випадкового збігу обставин.

Законодавство встановлює деякі особливості щодо прийняття рішення про застосування фізичної сили та спеціальних засобів працівниками правоохоронних органів для вгамування осіб, які знаходяться під вартою. До вказаних осіб деякі примусові заходи застосовуються правоохоронними органами з дозволу керівників. Так, дозвіл на проведення спеціальних операцій з використанням світлозвукових пристроїв відволікаючої дії, водометів, бронемашин та інших технічних засобів, застосування яких пов'язане з ризиком заподіяння шкоди здоров'ю оточуючих, дають начальники управлінь (відділів) центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань в Автономній Республіці Крим, областях, місті Києві та Київській області, місті Севастополі начальник Центрального управління Військової служби правопорядку у Збройних Силах України по місту Києву і Київській області, начальники територіальних управлінь Військової служби правопорядку у Збройних Силах України або особи, які їх замінюють, голова центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань або його заступник,

Міністр оборони України, начальник Військової служби правопорядку у Збройних Силах України або його перший заступник (ст. 18. Закону України «Про попереднє ув'язнення»). Також ця ж стаття визначає, що для припинення протиправних дій з дозволу і в присутності медичного працівника особи, взяті під варту, можуть поміщатися до камери для заспокоєння буйних осіб, на них може надягатися гамівна сорочка.

Вченими та практичними працівниками дається неоднозначна оцінка щодо введення в законодавство такої обставини, що виключає злочинність діяння як виконання наказу чи розпорядження. На перший погляд видається правильним, що за діяння, яке здійснене внаслідок виконання злочинного наказу, відповідальність несе особа, яка віддала цей наказ або розпорядження. Але при більш глибокому аналізі цього питання можна побачити й інше – у більшості співробітників буде виховуватись бездумне відношення до наказів та розпоряджень, замість того щоб прищеплювати всім – і рядовим, і керівникам почуття відповідальності за свої дії [98, с. 134].

В окремих дослідженнях окремою стадією визначається приведення зброї або спеціального засобу у готовність. Однак, на нашу думку, він виділяється в окрему сукупність дій не в усіх випадках. Адже застосування заходів примусу у вигляді фізичного впливу не передбачає такого етапу, тому і виділяти його окремо не слід.

В той же час у рамках кожної стадії може здійснюватися певна сукупність дій, що характеризує особливість конкретного провадження. Тому у рамках першої стадії, стадії прийняття рішення, може здійснюватися також і приведення зброї чи іншого засобу у готовність. Акцентування саме на дану дію у цьому етапі викликане тим, що працівники органів внутрішніх справ, з метою додержання заходів безпеки, повинні тримати їх у стані, який не становить загрози для них та оточуючих.

Так, п. 11 статті 46 Закону «Про Національну поліцію» визначає, що поліцейський може взяти до рук вогнепальну зброю і привести її у

готовність, якщо вважає, що в обстановці, що склалася, можуть виникнути підстави для її застосування. Порядок зберігання і носіння вогнепальної зброї, що знаходиться в розпорядженні поліцейського, перелік вогнепальної зброї та боєприпасів, що використовуються в діяльності поліції, та норми їх належності встановлюються Міністром внутрішніх справ України.

У відповідності до положень Інструкції із заходів безпеки при поводженні зі зброєю в однострої необхідно пістолет носити в кобурі з пістолетним ремінцем на надійно застебнутому поясному ремені, при цьому кобура повинна знаходитися спереду, з лівого або правого боку; автомат носити на автоматному ремені в положенні «на плечі», «на грудях», «на ремні», «за спиною». Відповідно, у цивільному одязі зброю необхідно носити на спеціальному спорядженні з дотриманням заходів запобігання її випаданню або витягуванню іншими особами [128]. Також під час несення служби поліцейським слід постійно контролювати наявність отриманої зброї, а саме: 1) перед застосуванням заходів фізичного впливу, спеціальних засобів, подолання перешкод, якщо пістолет був оголений, необхідно увімкнути на ньому запобіжник, покласти в кобуру (спеціального спорядження) та вжити заходів, які б унеможливили його втрату; 2) після застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів, подолання перешкод, падіння, виходу з місця значного скупчення людей, міського та іншого транспорту слід негайно перевірити наявність зброї, а також стан кобури (спеціального спорядження, автоматного ременя).

2. Наступною стадією провадження застосування примусових заходів є попередження про намір застосування заходів примусу. По тому як спеціальні засоби або вогнепальна зброя приведені у готовність, якщо дозволяють обставини, посадові особи, згідно зі ст.10 Основних принципів ООН [105] називають себе як такі, дають чітке попередження про намір застосування конкретного засобу адміністративного припинення спеціального призначення.

Національне законодавство України передбачає обов'язкове

попередження про намір застосування зброї, спеціальних засобів або фізичної сили, за умови прийняття рішення посадовою особою правоохоронного органу про застосування заходу примусу. Так, ч.2 статті 18 Закону України «Про попереднє ув'язнення» регламентує, що застосуванню заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і вогнепальної зброї повинно, якщо дозволяють обставини, передувати попередження про такий намір. Без попередження заходи фізичного впливу, спеціальні засоби і вогнепальна зброя можуть застосовуватися, якщо виникла безпосередня загроза життю або здоров'ю працівників місця попереднього ув'язнення або інших осіб. Аналогічні положення містяться і у Законі України «Про Національну поліцію» (ч. 5, 6 статті 46), і у Кримінально-виконавчому кодексі України (ч.2 статті 106), і у Законі України «Про Національну гвардію України» (ч. 3 статті 15). Останній нормативний акт визначає, що попередження може бути зроблено голосом, а у разі значної відстані або звернення до великої групи людей – через гучномовні установки, і в кожному випадку бажано мовою, зрозумілою для осіб, проти яких ці засоби застосовуватимуться, а також українською мовою не менш як два рази з наданням часу, достатнього для припинення правопорушення. Разом із тим у жодному нормативному акті немає згадки про те, що посадова особа повинна назвати себе як така при застосуванні відповідних заходів.

Детально порядок попередження (способи, функції і форми попередження) дисертантом буде розглянуто детально в наступному підрозділі цього розділу.

У окремих дослідженнях також науковці-фахіці з кримінального права та процесу приходять до висновку, що окремою стадією у провадженні із застосування заходів примусу є надання часу на реакцію після попередження про застосування такого заходу. Такі висновки зумовлені положеннями ст.10 Основних принципів ООН, що регламентують обов'язок посадових осіб з підтримання правопорядку, після того як вони зробили чітке попередження про намір застосувати вогнепальну зброю, якщо

дозволяють обставини, надати достатньо часу для відповідної реакції на це попередження [105].

Безумовно наданий час на реакцію надається для того, щоб правопорушники усвідомили адресовані їм попередження з боку правоохоронців і припинили чинити напад чи збройний опір, скоєння правопорушення, зупинились при здійсненні втечі і т. ін. Крім цього, реакція правопорушника на попередження дає можливість працівнику правоохоронного органу у кожному конкретному випадку, в будь-якій, навіть найскладнішій ситуації, визначити ступінь небезпеки посягання, дійсні наміри особи, особливо тієї, що здійснює напад, і тим самим виключити вірогідність помилки.

Також між попередженням і власне застосуванням сили може існувати і певний відрізок часу. Так, ч. 1 статті 43 Закону України «Про національну поліцію України» врегульовує, що поліцейський зобов'язаний заздалегідь попередити особу про застосування фізичної сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї і надати їй достатньо часу для виконання законної вимоги поліцейського. При проведенні спеціальних операцій керівник операції в попередженні повідомляє, що в разі невиконання його вимог буде застосована сила; саме ж застосування сили може відбуватись вже без попередження конкретними виконавцями, причому іноді навіть через досить значний проміжок часу.

Однак, на нашу думку, все це ще не дає підстави виділяти час на реакцію окремою стадією провадження. Більш обґрунтовано було б, як і у випадку приведення зброї у готовність, розглядати це як окрему дію, що складає етап попередження.

3. Власне застосування заходу. Згідно з положеннями Кодексу поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку, що затверджений Генеральною Асамблеєю ООН 17 грудня 1979 р. [61], у коментарі до ст. 3 підкреслюється, що застосування сили посадовими особами з підтримання правопорядку має носити винятковий характер; хоча вона має на увазі, що

посадові особи з підтримання правопорядку можуть бути уповноважені на застосування сили, яка є розумно необхідною при даних обставинах, з метою попередження злочину або при проведенні правомірного затримання правопорушників або підозрюваних правопорушників або при наданні допомоги, при такому затримання не може застосовуватися сила, що перевищує необхідні для цих цілей межі. Тобто вказана мета застосування сили: 1) попередження злочину; 2) проведення правомірного затримання правопорушників або осіб, які запідозрені в скоєні правопорушення, або допомога в такому затриманні.

Те, що правопорушник потерпає від застосування вогнепальної зброї, деяких видів спеціальних засобів, заходів фізичного впливу, є наслідком того, що напрям дії цих чинників скерований саме на нього.

Тут варто долучитися до дискусії стосовно понять, які використані законодавцем у Законі України «Про Національну поліцію» стосовно видів професійної діяльності поліцейських: «застосування», «активне застосування» «використання» зброї як примусового поліцейського заходу. У літературі звертається увага на недоліки цього закону, а вони тим більше виглядають такими на фоні положень інших нормативних актів. Наприклад, п. 5 ч. 1 Постанови КМУ «Про затвердження Положення про порядок застосування вогнепальної зброї» [115] в останній редакції, застосування стосується і випадків «знешкодження тварин, що загрожують життю чи здоров'ю посадової особи, членів її сім'ї або окремих громадян» [34, с. 99].

У науковій літературі теоретичні дослідження питань застосування зброї зводять її до поняття «приведення її в дію у відповідності з призначенням» [48, с. 284]. Тобто застосування вогнепальної зброї та деяких видів спеціальних засобів передбачає використання їх властивостей, передбачених тактико-технічними даними. Наприклад, застосування вогнепальної зброї або пристроїв з гумовою кулею, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами несмертельної дії, передбачає використання їх здатності досягнення цілі,

для якої такі пристрої використовуються. Застосування заходів фізичної сили передбачає використання мускульної сили, спеціальних прийомів боротьби чи рукопашного бою, що визначено Законом України «Про Національну поліцію України» та розкрито в наукових дослідженнях [24, с. 3], в даному випадку працівника правоохоронного органу.

Варто завернути увагу, що посадова особа правоохоронного органу уповноважена застосовувати спеціальні засоби та вогнепальну зброю тільки у разі, якщо нею було пройдено відповідну спеціальну підготовку.

4. Припинення застосування. Припинення застосування заходів примусу здійснюється при настанні різних чинників. Вони можуть бути виділені у три групи. Перше, це коли досягається мета застосування – суспільно небезпечне діяння припинено. Це найпоширеніша причина та підстава. Наприклад, ч.7 ст. 42 Закону «Про Національну поліцію України» визначає, що поліцейський зобов'язаний негайно зупинити застосування певного виду заходу примусу в момент досягнення очікуваного результату. Друге, коли є необхідності виконання розпорядження лікаря про припинення застосування, зокрема, гамівної сорочки. Так, ст. 18 Закону України «Про попереднє ув'язнення» визначає, що гамівна совочка застосовується з дозволу і в присутності медичного працівника. А також, застосування заходів примусу припиняється, коли минув проміжок часу, відведений на застосування окремих заходів адміністративного припинення, наприклад, працівникам поліції заборонено застосовувати кайданки більше ніж 2 години безперервного використання або без послаблення їх тиску.

Підзаконні нормативно-правові акти так само врегульовують момент припинення застосування заходів примусу. Зокрема, Правила зберігання, носіння та застосування спеціального засобу «Терен-6» визначають, по-перше, що інтенсивність застосування спецзасобу визначається з урахуванням конкретної ситуації, характеру правопорушення та індивідуальних особливостей особи, яка вчинила правопорушення, а, по-друге, те, що поліцейський зобов'язаний негайно припинити застосування

спецзасобу, якщо досягнуто очікуваного результату або якщо немає потреби у подальшому його застосуванні [138].

5. Надання необхідної допомоги. Згідно з існуючими міжнародними нормативними актами, про які вже йшлося, посадові особи правоохоронних органів забезпечують надання в найкоротші строки медичної й іншої допомоги особам що постраждали внаслідок застосування сили (ст.5с Основних принципів застосування сили і вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку), або ж особам, які затримані (ст. 6 Кодексу поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку). Крім того, означені акти визначають, що самі посадові особи правоохоронних органів забезпечують надання медичної допомоги жертвам правопорушень або нещасних випадків, що відбуваються в ході правопорушень.

Вітчизняним законодавством України також передбачено надання потрібної допомоги з боку працівників правоохоронних органів тим особам, які постраждали внаслідок застосування заходів примусу. Наприклад, ч. 4 ст. 43 Закону України «Про національну поліцію України» регламентує, що поліцейські зобов'язані надавати невідкладну медичну допомогу особам, які постраждали в результаті застосування заходів примусу. Також ч. 3 та ч. 12 ст. 18 Закону України «Про попереднє ув'язнення» визначає, що усі особи, щодо яких були застосовані заходи фізичного впливу, спеціальні засоби або вогнепальна зброя, підлягають обов'язковому медичному огляду, а у разі необхідності адміністрація місця попереднього ув'язнення зобов'язана негайно подати допомогу потерпілим. Аналогічні положення містяться і у ч. 4 ст. 106 Кримінально-виконавчого кодексу (у разі необхідності адміністрація колонії зобов'язана негайно надати допомогу потерпілим). У Законі України «Про національну гвардію України» відповідні положення сформульовані наступним чином: «військовослужбовці Національної гвардії України зобов'язані у кожному випадку застосування спеціальних засобів у найкоротші строки забезпечити надання потерпілим домедичної допомоги, повідомивши лікарів і медичні заклади, який засіб застосовано»

(ч. 3 ст. 15). Допомога повинна бути подана всім особам, які постраждали від застосування заходів примусу (тим, що посягають, затримуються, стороннім особам), незалежно від того, правомірно чи неправомірно був застосований примус.

Тут може виникнути питання, що розуміється під невідкладною медичною допомогою. Міжнародні акти у цій сфері встановлюють, що медична допомога у даному контексті розуміється «послуги, що надаються будь-яким медичним персоналом, включаючи лікарів-практиків, що мають належне посвідчення, і медичний допоміжний персонал, виявляється в разі потреби або в відповідь на прохання» [61]. Вітчизняна нормативна основа має на увазі різноманітні види медичної допомоги: невідкладна медична допомога (Закон України «Про Національну поліцію України»), домедична допомога (Закон України «Про Національну гвардію України»), необхідна перша медична допомога (Закон України «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України»), обов'язковий медичний й огляд (Закон України «Про попереднє ув'язнення», або просто допомога (Кримінально-виконавчий кодекс). Іншою допомогою можуть бути виклик карети швидкої допомоги або доставляння особи, що постраждала, у медичний заклад, переведення постраждалих у безпечне місце тощо.

6. Доповідь про застосування заходів примусу та про негативні наслідки їх застосування. Ця стадія провадження із застосування заходів примусу має два етапи: перший – це повідомлення правоохоронцем свого керівника про застосування заходу, а другий – це повідомлення керівника або прокурора про негативні наслідки такого застосування.

Застосування заходів примусу: фізичної сили, спеціальних засобів і, особливо, вогнепальної зброї проти людини може призвести до негативних наслідків для стану її здоров'я, а іноді й життя. Тому законодавством України передбачено повідомлення не тільки про наслідки, але і про кожен факт застосування. Наприклад, ч. 11 ст. 18 Закону «Про попереднє ув'язнення» визначає, що працівник місця попереднього ув'язнення, який

застосував заходи фізичного впливу або спеціальні засоби примусу, рапортом повідомляє про це безпосереднього начальника для негайного сповіщення прокурора. Кримінально-виконавчий кодекс у статті 106 врегульовує, що «про застосування фізичної сили, спеціальних засобів та гамівної сорочки доповідається в рапорті начальникові колонії. Про кожний випадок застосування зброї складається рапорт і негайно повідомляється прокурор та Уповноважений Верховної Ради України з прав людини». Закон України «Про Національну гвардію України» у п.3.ч. 3 ст. 15 визначає, що військовослужбовці Національної гвардії України зобов'язані доповісти своєму безпосередньому командиру (начальнику) про самостійне застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів, вогнепальної зброї, озброєння та бойової техніки для повідомлення прокурору. Закон України «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України» у статті 9 визначає, що про застосування фізичної сили, спеціальних засобів, а також про всі випадків застосування зброї військовослужбовець Служби правопорядку протягом 24 годин зобов'язаний письмово доповісти безпосередньому начальнику для повідомлення прокурора у встановленому законом порядку.

В той же час, окремо в нормативних актах врегульовується повідомлення керівника або прокурора про негативні наслідки застосування вказаних заходів примусу. Наприклад, Закон України «Про Національну поліцію України» визначає, що поліцейський зобов'язаний письмово повідомити свого керівника, а той зобов'язаний повідомити прокурора про завдання особі тілесних ушкоджень унаслідок застосування фізичної сили (ч. 2 ст. 44). Також якщо поліцейський заподіяв особі поранення або каліцтво внаслідок застосування до неї спеціального засобу, керівник такого поліцейського зобов'язаний негайно повідомити про це відповідного прокурора (ч. 6 ст. 45). Закон «Про попереднє ув'язнення» регламентує, що про поранення або смерть, заподіяння тяжких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень, що сталися внаслідок застосування заходів фізичного

впливу або спеціальних засобів адміністрація місця попереднього ув'язнення повинна негайно письмово повідомити прокурора (ч. 14 ст. 18). Подібні положення встановлені і Законом «Про Національну гвардію України», зокрема. про поранення або смерть, що сталися внаслідок застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів, вогнепальної зброї, озброєння та бойової техніки, військовослужбовці Національної гвардії України зобов'язані негайно письмово доповісти безпосередньому командирі (начальнику) для повідомлення прокурору (ч. 4 ст.15).

Необхідність негайного повідомлення прокурора про наслідки застосування заходів примусу визначається тим, що представники прокуратури здійснюють нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, а також нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян [147]. Повідомлення прокурора, як правило, здійснюється опосередковано, а саме, працівник правоохоронного органу, який діяв індивідуально і застосував захід примусу, повідомляє безпосереднього керівника (начальника), і вже тільки потім начальник органу або установи повідомляє прокурора. Інформуватись можуть й інші посадові особи, наприклад, керівники місцевих органів влади, керівник СБУ.

На місці події, тобто на місці застосування заходів примусу з метою встановлення істини щодо подій, які сталися, можуть бути проведені невідкладні процесуальні дії, такі як охорона місця події, встановлення свідків події, вилучення зброї та боєприпасів у співробітника, який їх застосував тощо.

У відповідності до положень ст. 5с Основних принципів застосування сили і вогнепальної зброї ООН посадові особи з підтримання правопорядку забезпечують, щоб родичі або близькі друзі поранених або тих, що постраждали, повідомлялись у найкоротші строки. Зважаючи не те, що

слідування принципам міжнародно-правових угод є однією з найважливіших особливостей правової держави, навіть якщо такі акти мають ознаки м'якого права, така норма, як негайне повідомлення родичів або близьких постраждалих внаслідок застосування заходів примусу, повинна найти відображення в чинному законодавстві України, оскільки воно не встановлює прямого зв'язку між наслідками застосування заходів примусу і негайним повідомленням родичів або близьких осіб поранених або вбитих.

І завершальною дією у стадії є подання процесуальних документів про застосування заходів примусу. У відповідності до положень ст.ст. 6, 11f, 22 Основних принципів ООН щодо застосування сили і вогнепальної зброї, про які вже йшлося, уряди і правоохоронні органи визначають дієві процедури подання та розгляду рапортів щодо всіх інцидентів, коли посадові особи з підтримання правопорядку застосовують вогнепальну зброю при виконанні службових обов'язків, а також якщо застосування посадовими особами з підтримання правопорядку сили або вогнепальної зброї призводить до поранення або смерті. Ці основоположні принципи закладені і в чинному законодавстві України.

Письмово застосування заходів примусу може бути оформлено рапортом, протоколом або актом. Принципової різниці щодо оформлення факту застосування рапортом чи протоколом не існує. В протоколі мають бути зазначеними: місце, час, підстави, особа, до якої застосовувалися зазначені заходи і які саме, наслідки, характер поданої потерпілому допомоги та всі інші обставини їх застосування. Може оформлятися застосування і актом, наприклад, при застосуванні наручників. Акт застосування наручників оформляється так само, як і рапорт або протокол про застосування спеціальних засобів або зброї. Єдина різниця в тому, що в цей акт повинні вноситись прізвища та адреси понятих (при їх наявності). При проведенні спеціальної операції письмові документи повинні складати і керівники операції, і конкретні виконавці – кожний про свої дії.

Будь-який державний примус є дуже гострою зброєю, оскільки він так чи інакше обмежує свободу тих, до кого застосовується, суттєво порушує їх права та інтереси. Тому він може застосовуватися лише там і такою мірою, наскільки він дійсно необхідний. Щоб уникнути його неправомірного використання, держава суворо регламентує порядок його застосування, надаючи тим, на кого він поширюється, необхідні гарантії.

2.2. Особливості попередження громадян про намір застосування фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї

Даний підрозділ присвячений важливому питанню попередження громадян про намір застосування фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї, а також втіленим в національному законодавстві міжнародних норм, що регулюють дане питання. Звісно, що кожна держава вільно створює свою національну систему права та визначає порядок її взаємодії з міжнародним правом, однак, саме міжнародне право покладає на державу зобов'язання, порядок реалізації яких у внутрідержавних стосунках визначається національним правом [90, с. 126].

У даному контексті мова йде про прийняту Резолюцію Парламентської Асамблеї Ради Європи № 690 (1979) «Декларація про поліцію» [101, с. 219] та прийняті VIII Конгресом ООН Основні принципи застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами по підтриманню правопорядку [105]. Також важливим є те, що міжнародне законодавство з прав людини є юридично обов'язковим для всіх держав-членів та їх представників, включаючи посадових осіб з підтримання правопорядку [25, с. 26]. До числа таких принципів і гарантій забезпечення прав громадян при застосуванні заходів адміністративного припинення спеціального призначення та заходів безпеки належить дотримання такої процесуальної вимоги, як попередження про намір цього застосування [166, с. 160].

У відповідності до положень статті 10 Основних принципів «Посадові особи, які підтримують правопорядок, представляються як такі і дають чітке попередження про намір застосувати вогнепальну зброю чи силу». Чинним законодавством України обумовлено, що застосуванню заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї повинно передувати попередження про намір їх використання (ч. 1, 2 ст. 43, ч.5 ст. 46 Закону «Про Національну поліцію»; ч. 2 ст. 18 Закону «Про попереднє ув'язнення»; п.3 Правил застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Національної гвардії під час виконання службових завдань). Спеціальні заходи адміністративного припинення можуть застосовуватись і без попередження, а при яких конкретних обставинах ми вже розглянули у підрозділі 1.2. нашого дослідження.

Питання попередження, яке передує застосуванню сили, є важливим з точки зору наукового аналізу та дослідження, враховуючи наступні обставини. По-перше, Закони України «Про Національну поліцію», «Про попереднє ув'язнення» зобов'язали працівників правоохоронних органів попереджувати правопорушника про намір застосування зброї, спеціальних засобів та фізичної сили, але, окремі нормативні акти передбачають попередження у вигляді певних дій (попереджувальним пострілом (черги) угору [129]). По-друге, сама форма попередження про намір застосування заходів примусу або заходів безпеки, крім випадків застосування вогнепальної зброї, газового пістолета, а також службового собаки, не встановлена, а та, що встановлена, на наш погляд, недосконала.

Форма попередження при застосуванні вогнепальної зброї обумовлена лише для посадових осіб гарнізону та військовослужбовців, які залучаються для несення цих служб при охороні об'єктів подається попереджувальний вигук «Стій, стрілятиму!» з подальшим досиланням патрона у патронник і попереджувальним пострілом угору (ст. 195-198 Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України [148]), а також для службовців Національної гвардії Правилами застосування спеціальних засобів

військовослужбовцями Національної гвардії під час виконання службових завдань встановлено, що попередження може бути зроблено голосом, а в разі значної відстані або звернення до великої групи людей - через гучномовні установки і в кожному випадку бажано мовою, зрозумілою для осіб, проти яких ці засоби застосовуватимуться, а також українською мовою не менш як два рази з наданням часу, достатнього для припинення правопорушення [116].

Відповідно, наведене дозволяє констатувати, що переважаюча частина особового складу правоохоронних органів ні в Статутах, ні в інших Положеннях, Інструкціях, Настановах не мають нормативно встановленої форми попередження про намір застосування вогнепальної зброї. Щодо випадків застосування решти заходів примусу, то форма попереджувального вигуку при їх застосуванні взагалі в чинному законодавстві як для працівників поліції, так і інших працівників правоохоронних органів відсутня, тому спектр словосполучень, які використовуються співробітниками, дуже різноманітний. А у 4.7% випадків (згідно даних анкетування) працівниками міліції ще до реформування, зокрема, використовувалась нецензурна лайка [19, с. 46]. Також анкетування підрозділів правоохоронних органів показало, що в кожному третьому випадку застосування особовим складом вогнепальної зброї, спеціальних засобів і заходів фізичного впливу здійснювалось без попередження, хоч воно в тих випадках було обумовлене законодавством.

Крім того, у Законі «Про Національну поліцію», ч.3 ст.18 Закону «Про попереднє ув'язнення», Правилах застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Національної гвардії під час виконання службових завдань говориться, що у випадку неможливості уникнути застосування сили або вогнепальної зброї можливість завдання поранень і заподіяння шкоди повинна бути зведена до мінімуму як для правопорушників, так і для інших громадян. А згідно статистичних даних, тільки 13.7% проанкетованого населення вказали, що знайомі з правами правоохоронних

органів щодо застосування заходів примусу [80, с. 69]. Тому вчасно і правильно зроблене попередження про намір застосування заходів адміністративного припинення спеціального призначення чи заходів безпеки може або припинити правопорушення, або запобігти йому й тим самим уникнути шкоди [14, с. 13-15].

Варто підтримати думку, що попередження про намір застосування примусових заходів правоохоронними органами виконує три функції, що, до речі, впливає з аналізу існуючих національних і міжнародних нормативних актів, зокрема, припиняюча, репрезентативна та інформативна [19, с. 48].

Законом України «Про Національну поліцію» (п. 1 ч. 1 ст.23) прямо обумовлено, що поліція відповідно до покладених на неї завдань здійснює превентивну та профілактичну діяльність, спрямовану на запобігання вчиненню правопорушень. А стаття 44 цього ж закону визначає, що поліцейський може застосовувати фізичну силу, у тому числі спеціальні прийоми боротьби (рукопашного бою), для припинення правопорушення, затримання особи, яка вчинила правопорушення, якщо застосування інших поліцейських заходів не забезпечує виконання поліцейським повноважень, покладених на нього законом. Також у статті 45 визначено правила застосування спеціальних засобів, де підставами є припинення групового порушення громадського порядку чи масових заворушень.

У спеціальній адміністративно-правовій літературі існує думка, що серед заходів адміністративного припинення, які застосовуються правоохоронними органами існує і такий, як вказівка порушникові на протиправність його дій та вимога їх негайного припинення [22, с. 82; 23, с. 192]. У такому разі попередження про намір застосування сили виконує функцію превентивного заходу, оскільки своїм вигуком або зверненням працівник поліції або військовослужбовець, який виконує обов'язки з охорони громадського порядку (індивідуально чи керує операцією), як посадова особа із владними повноваженнями від імені та за дорученням

держави подає обов'язкове для виконання розпорядження про припинення правопорушення.

Тому у даному разі попередження може мати значення вказівки (усного адміністративного акту), що має на меті припинення правопорушення [2, с. 104-106]. Після отримання попередження правопорушник зобов'язаний припинити свої протиправні дії на будь-якому етапі правопорушення. В разі невиконання зазначених вимог правоохоронця, він може застосовувати передбачені Законом України «Про національну поліцію» поліцейські заходи (ст. 23 Закону України «Про національну поліцію») [1, с. 92]. Саме тому попередження про намір застосування сили виконує функцію заходу адміністративного припинення, який запобігає правопорушенню. Тому, погоджуючись із дослідниками, цю функцію попереджувального вигуку або звернення, на нашу думку, можна назвати припиняючою.

У відповідності до міжнародних норм м'якого права, а саме, статті 10 Основних принципів застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами по підтриманню правопорядку, про які вже йшлося, посадові особи, які підтримують правопорядок, повинні представитися як такі. Цей аспект їх діяльності у контексті попередження (коли посадова особа представляється як така), можна визначити як репрезентативний (від латинського *representatio* – наочне зображення) [159, с. 675] .

Репрезентативна функція попереджувального вигуку або звернення важлива за таких чинників. Назвавши себе, працівник правоохоронного органу встановлює свій правовий статус як представника адміністративної влади, який діє публічно, тобто від імені держави, і його вимогам слід підкоритись [20, с. 113; 79, с. 168; 55, с. 215]. Крім того, при проведенні спеціальної операції її керівник обіцяє певні гарантії як правопорушникам, так і громадянам, тому тим більш він повинен назвати свою посаду та себе. І нарешті, працівник правоохоронного органу повинен представлятись як такий з метою уникнення випадків застосування проти нього заходів

самозахисту з боку громадян. Якщо працівник правоохоронного органу назвався як такий, то особа вже не перебуває в стані необхідної оборони проти правомірних дій правоохоронця [75, с. 269-275; 92, с. 107-109].

Важливість пред'явлення службових повноважень полягає також в тому, що працівник правоохоронного органу по-перше, підтверджує свій правовий статус, тим більше, якщо він вдягнений у цивільне, або події відбуваються в умовах обмеженої видимості; по-друге, це повинно довести до свідомості оточуючих громадян, що ситуація контролюється правоохоронними органами.

Факт представлення працівником правоохоронного органу тягне за собою також виникнення і інших відносин. Так, коли особа називається як така, вона автоматично вважається такою, що виконує службові обов'язки і опиняється під правовим захистом держави. Вчинення проти такої особи протиправних дій тягне за собою відповідальність [78, с. 6-10; 35, с. 74], встановлену законами. Крім того, в разі загибелі працівника правоохоронного органу, заподіяння йому каліцтва або шкоди при виконанні службових обов'язків на нього або на його родину поширюються заходи державного соціального захисту, передбаченого розділом IX Закону України «Про Національну поліцію».

Насамкінець, слід відзначити, що інформація про намір застосування до правопорушника фізичного впливу, певного спеціального засобу або вогнепальної зброї обов'язково має міститися у попередженні, тому цю функцію попередження доцільно назвати інформативною.

Інформативна частина попередження повинна нести у собі змістове навантаження, тобто повинна донести до правопорушника інформацію про те, що проти нього будуть застосовуватися конкретний захід або комплекс конкретних заходів примусу. Крім того, ця інформація адресується і оточуючим громадянам як з позиції правомірності дій працівників правоохоронних органів, так і для того, щоб уникнути непотрібних ускладнень при застосуванні деяких видів спеціальних засобів, наприклад,

газу сльозоточивої або дратівної дії.

Таким чином, попередження про намір застосування примусових заходів виконує щонайменше три функції: по-перше, запобіжну, коли працівник правоохоронного органу вимагає припинення порушення правопорядку; по-друге, репрезентативну, коли працівник називає себе, своєю посаду; і по-третє, інформативну, коли правопорушнику повідомляється, який саме примусовий захід проти нього буде застосовано.

Щодо існуючих способів попередження про намір застосування заходів примусу, то, ми підтримуємо вже висунуту думку, що їх можна виділити три. Перший спосіб – попередження голосом (вербальний спосіб). Другий спосіб – попередження у вигляді конклюдентних дій. Третій спосіб – попередження з використанням інших засобів [168, с. 123]. Розглянемо послідовно всі три способи попередження.

Найбільш вживаним способом попередження про намір застосування сили є вербальний, який застосовується у переважній більшості всіх випадків використання попередження. У вербальний спосіб попередження може бути зроблено у вигляді попереджувального вигуку або звернення, що залежить від наступних чинників.

Зокрема, у п. 5 Правил застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Національної гвардії під час виконання службових завдань зазначено, що рішення про застосування спеціальних засобів приймає визначена в установленому порядку службова особа, відповідальна за забезпечення громадського порядку, або керівник операції чи командир відповідної військової частини (підрозділу, групи) Національної гвардії. Якщо військовослужбовці Національної гвардії індивідуально виконують службові завдання, то приймають такі рішення самостійно. Також ч. 5 ст. 18 Закону «Про попереднє ув'язнення» обумовлює, що дозвіл на проведення спеціальних операцій з використанням світлозвукових пристроїв відволікаючої дії, водометів, бронемашин та інших технічних засобів, застосування яких пов'язане з ризиком заподіяння шкоди здоров'ю

оточуючих, дають начальники управлінь (відділів) центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань в Автономній Республіці Крим, областях, місті Києві та Київській області, начальник Центрального управління Військової служби правопорядку у Збройних Силах України по місту Києву і Київській області, начальники територіальних управлінь Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Міністр оборони України, начальник Військової служби правопорядку у Збройних Силах України або його перший заступник. Натомість рішення про використання заходів фізичного впливу, застосування спеціальних засобів, їх вид та інтенсивність використання прикордонниками приймаються самостійно, виходячи з ситуації, що склалася (Інструкція про застосування зброї, бойової техніки, озброєння кораблів (катерів), літаків і вертольотів Державної прикордонної служби України, спеціальних засобів та заходів фізичного впливу під час охорони державного кордону та виключної (морської) економічної зони України [129]).

Таким чином, випадки застосування заходів примусу можна класифікувати залежно від того, хто приймає рішення про їх застосування, на дві категорії, а саме: перша – випадки застосування заходів примусу, коли рішення щодо їх застосування приймає посадова особа, що відповідає за забезпечення громадського порядку, або керівник операції; друга – випадки застосування заходів примусу, коли рішення про їх застосування працівник правоохоронного органу або військовослужбовець приймає самостійно.

Працівник правоохоронного органу, який діє індивідуально і приймає рішення самостійно, як правило, знаходиться у безпосередньому контакті з правопорушником або групою правопорушників, тому він має менший термін для прийняття рішення про застосування заходу примусу, отже й попередження повинно бути, по можливості, якомога коротшим і в той же час зрозумілим особам, яким його адресовано, та оточуючим громадянам.

Найдоцільніша форма такого попередження – попереджувальний вигук. Таким чином, перша форма попередження, що робиться голосом, – це попереджувальний вигук.

Натомість у керівника операції і перелік засобів, які застосовуються, ширший і термін на прийняття рішення та ведення переговорів більший, і, як наслідок, попередження, яке передуює наміру застосування цих примусових засобів, за формою більш розлоге і багатослівне. Отже, це попередження може бути зроблене у вигляді звернення або ультиматуму, яке найчастіше робиться голосом (іноді звернення може бути письмовим). Причому, голосом звернення або ультиматум може бути зроблено: а) власне голосом; б) через засоби підсилювання мови; в) за допомогою засобів зв'язку і комунікації (телефон, радіозв'язок і т. ін.). Отже друга форма попередження голосом – звернення або ультиматум.

Як було визначено вище, попередження про намір застосування заходів примусу виконує три функції (запобіжну, репрезентативну, інформативну), тому для зручності в подальшому дослідженні і звернення, і попереджувальний вигук розіб'ємо на три частини, які умовно назвемо так само: запобіжна, репрезентативна та інформативна.

Розглянемо запобіжну частину попереджувального вигуку. Як було визначено, почувши попереджувальний вигук, правопорушник повинен припинити протиправні дії. Окремі нормативні акти навіть вказують на те, що попередження може бути зроблено голосом, з наданням часу, достатнього для припинення правопорушення та виконання вимоги правоохоронця (ч. 1. ст. 44 Закону «Про Національну поліцію» [141], п. 4 Правил застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Військової служби правопорядку у Збройних Силах України під час здійснення службових обов'язків [137]). А для цього запобіжна частина попереджувального вигуку повинна бути владною. Зокрема, владність попереджувального вигуку полягає у використанні дієслів наказового способу «Стій!» чи «Стояти!» або «Припинити!» (бійку, чинити протидію,

чинити опір і т. ін.).

Використання тієї чи іншої форми запобіжної частини попереджувального вигуку залежить, як правило, від наявності часу. Коли його обмаль, працівник правоохоронного органу використовує коротку і власну форму запобіжної частини попереджувального вигуку: «Стій!» або «Стояти!» Коли часу достатньо та необхідність негайної нейтралізації правопорушника гостро не стоїть, правоохоронець може використовувати такі форми, як «Припиніть непокору!»; «Припиніть хуліганські дії!» або «Якщо ви не виконаєте мої вимоги,...»

Думається, що використання саме такого попереджувального вигуку, як «Стій!» або «Стояти!» є доцільним ще з одного приводу. Зокрема, після подачі команди «Стій!» або «Стояти!», у працівника правоохоронного органу, який має намір застосувати вогнепальну зброю та привів її у готовність, у випадку, якщо правопорушник наблизитися до нього, скоротивши визначену поліцейським відстань, чи доторкнеться до зброї, є підстава для застосування вогнепальної зброї поліцейським (п. 11 ст. 46 Закону «Про Національну поліцію» [141]).

В той же час, варто відмітити, що при вчиненні правопорушення команда припинити правопорушення подається безвідносно від того, будуть чи не будуть застосовуватись заходи примусу. Хоча саме затримання (фізичне) припускає використання заходів фізичного спонукання [42, с. 274; 154, с. 84-85] та вже є заходом примусу [85, с. 149].

Більш поглиблений аналіз перших двох частин попереджувального вигуку показує, що дещо окремо стоять випадки застосування кайданок. Це пов'язано з тим, що саме правопорушення припинялось іншими заходами примусу, зі своїми формами попередження, а кайданки застосовувалися вже потім, щоб припинити подальший опір або запобігти втечі правопорушника. Наприклад, п. 3-4 розділу VIII Закону «Про Національну гвардію» визначає, що під час конвоювання осіб, узятих під варту, а також під час забезпечення охорони осіб, які тримаються під вартою, під час судових засідань,

військовослужбовці Національної гвардії України до цих осіб застосовують кайданки у випадках учинення фізичного опору адміністрації установи виконання покарань та/або військовослужбовцю Національної гвардії України; відмови йти під охороною – на час конвоювання; спроби самогубства або заподіяння собі каліцтва, у разі нападу на засуджених та інших осіб – до заспокоєння особи; винесення судом вироку про довічне позбавлення волі – коли оголошується вирок і здійснюється конвоювання цих засуджених; конвоювання в літаку та конвоювання особи, яка вчинила втечу з-під варти (охорони), після затримання [140]. Тому при застосуванні кайданок запобіжна частина попереджувального вигуку, на нашу думку, може вживатися як «Припинити!» а репрезентативна частина взагалі може бути відсутньою, оскільки вона була присутня в попереджувальному вигуці при застосуванні того заходу примусу, яким, власне, припинялось правопорушення.

Якщо перші дві частини попереджувального вигуку – запобіжна та репрезентативна – універсальні, оскільки використовуються при застосуванні і вогнепальної зброї, і різноманітних спеціальних засобів, і заходів фізичного впливу, то третя складова попереджувального вигуку – його інформативна частина – індивідуальна для кожного випадку застосування конкретного заходу примусу. Вона є найважливішою та несе в собі змістове навантаження про те, що зараз проти порушника, якщо він не виконає вимог працівника правоохоронного органу про припинення правопорушення, буде застосований якийсь конкретний примусовий захід або й декілька заходів.

Саме у зв'язку із цим найбільш вдалим є наступні форми інформативної частини попереджувального вигуку:

- у випадках застосування вогнепальної зброї – «Стріляти буду!». В той же час п. 197 Статуту гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України [148] пропонуються наступні форми інформативної частини попереджувального вигуку «Стій, стрілятиму!» або «Стій, буде застосована

зброя», якщо чатовий, озброєний багнетом. У цій формі змістове навантаження несе дієслово «стріляти», яке повинно довести до правопорушника, що зараз по ньому стрілятимуть, причому з вогнепальної зброї.

- у випадках застосування службового собаки – «Застосовую собаку!» або «Пускаю собаку!». Як на нашу думку, за інформативну частину попереджувального вигуку словосполучення з іменником «собака» використовувати доцільно, оскільки саме іменник «собака» несе змістове навантаження.

- у випадках застосування газових пістолетів та балончиків – «Застосовую газ!». У відповідності до Правил застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Військової служби правопорядку у Збройних Силах України під час здійснення службових обов'язків Спеціальними засобами, які мають право застосовувати військовослужбовці Служби правопорядку під час здійснення службових обов'язків, є аерозольні балончики, ручні газові гранати та патрони з газовими гранатами ("Терен-4М", "Терен-6", "Терен-6Д"), балончики, патрони, гранати та інші спеціальні засоби з препаратами сльозоточивої та дратівної дії на основі природних капсаїциноїдів, морфоліду пералгонової кислоти (МПК), ортохлорбензальмалонітрилу (CS) і речовини АЛГОГЕН [137]. В той же час, при застосуванні цих спеціальних засобів, думається, малоефективними будуть такі форми інформативної частини попереджувального вигуку: «Застосовую Терен-6Д!», «Застосовую препарат сльозоточивої та дратівної дії!» або «Застосовую АЛГОГЕН!». Доцільніше, звичайно, використовувати іменник «газ», оскільки, використання інших іменників «морфолід», «ортохлорбензальмалонітрил» і «спецзасіб» передбачає наявність спеціальних знань у населення. Форма попередження «Застосовую газ!» , на нашу думку, придатна і для газових балончиків.

- у випадках застосування гумового кийка – «Застосовую кийок!» або «Застосовую палку!». Знову ж, на наш погляд, доцільніше використовувати

іменник «кийок» чи «палка», оскільки правопорушник не завжди обізнаний з тим, що таке «спецзасіб».

- у випадках застосування фізичної сили найбільш вдала така форма, як «Застосовую силу!». У даному випадку використання форми типу «Застосовую спеціальні прийоми рукопашного бою!» є незграбним та малоефективним.

- у випадках застосування кайданок – «Застосую кайданки!», або таке, що має жаргонний смисл – «Застосовую браслети!». Крім того при застосуванні кайданок може бути подана обов'язкова для виконання додаткова команда «Руки вперед!» або «Руки назад!», в залежності у якій позиції застосовуються кайданки. Наприклад, у відповідності до положень ч. 2 розділу XV Положення з організації конвоювання військовими частинами (підрозділами) Національної гвардії України особи, які вчинили напад, поміщаються в окремі камери для тимчасового тримання судових установ, спецвагонів (спецавтомобілів) і утримуються під посиленою охороною в кайданках (наручниках) у положенні «руки за спину» [133].

Тут принагідно варто торкнутися мови, якою подається попередження. У відповідності до положень ч. 2 ст. 4 Правил застосування спеціальних засобів при охороні громадського порядку в Українській РСР передбачалось, що попередження необхідно було робити «бажано на рідній мові осіб, проти яких ці засоби будуть застосовуватися, українською і російською мовами». Наприклад, «Стій! Міліція! Буду стріляти!». Чинний нормативний акт, що врегульовує відповідні правовідносини на даний час визначає, що попередження про намір використання заходів фізичного впливу, спеціальних засобів, вогнепальної зброї, озброєння та бойової техніки може бути зроблено голосом, а у разі значної відстані або звернення до великої групи людей - через гучномовні установки, і в кожному випадку бажано мовою, зрозумілою для осіб, проти яких ці засоби застосовуватимуться, а також українською мовою не менш як два рази з наданням часу, достатнього для припинення правопорушення (п. 3 ст. 15

Закону України «Про Національну гвардію»). Також п. 2.4.5. Інструкції про застосування зброї, бойової техніки, озброєння кораблів (катерів), літаків і вертольотів Державної прикордонної служби України, спеціальних засобів та заходів фізичного впливу під час охорони державного кордону та виключної (морської) економічної зони України визначає, що попередження про використання спеціальних засобів та службових собак, може бути здійснено голосом, а при значній відстані або зверненні до великої групи людей – через гучномовні установки та підсилювачі українською мовою не менше двох разів з наданням часу, достатнього для припинення правопорушення.

Якщо працівники правоохоронних органів екіпіровані різними видами спецзасобів, а діють разом або поряд із спеціальними засобами застосовують і заходи фізичного впливу, то доцільно використовувати за інформативну частину вигуку словосполучення «Застосовую силу!». Взагалі така форма інформативної частини попереджувального вигуку є універсальною і придатна при застосуванні всіх заходів адміністративного припинення спеціального призначення, крім вогнепальної зброї.

Розглянемо наступну форму попередження голосом, а саме – звернення, або ультиматум. Ультиматум – (лат. ultimatium, від ultimus – останній) рішуча категорична вимога, супроводжувана погрозами [159, с. 688]. Це попередження від свого імені промовляє посадова особа, перед якою стала необхідність застосування заходу примусу, або керівник конкретної операції. До переліку операцій, при проведенні яких призначається керівник можуть бути віднесені такі, як: напад на екіпаж літака, масові безпорядки, затримання озброєного злочинця, який чинить збройний опір, а також операції щодо звільнення заручників, припинення масових безпорядків у місцях позбавлення волі, припиненню непокорності ув'язнених і т. ін.

Оскільки керівник конкретної операції, як ми вже казали, має в своєму розпорядженні більше часу для прийняття рішення на початок її проведення

і застосування певних заходів адміністративного припинення спеціального призначення, то і його попередження у формі звернення (ультиматуму) більше за обсягом і, звичайно, містить більше докладної інформації.

Звернення, як правило, має форму ультиматуму, оскільки, керівник операції в категоричній формі пропонує правопорушникам здійснити певні дії або виконати певні умови, при їх невиконанні до правопорушників можуть бути застосовані певні дії (санкції), а також при виконанні умов, поставлених керівником, ці дії (санкції) можливо не будуть застосовані.

Якщо попереджувальний вигук було рекомендовано починати з вимоги припинити протиправні дії (з запобіжної частини), а потім працівник правоохоронного органу повинен був назвати себе, то, як на нашу думку, в зверненні (ультиматумі) керівник операції, як посадова особа з підтримання правопорядку, спочатку повинен назвати себе, тобто звернення відразу повинно виконати репрезентативну функцію. Причому, назвати як своє прізвище, спеціальне звання, так і свою посаду. Наприклад: «Я, начальник Шевченківського управління поліції Головного управління Національної поліції у м. Києві полковник Петріченко».

Далі в зверненні мають бути вимоги припинення протиправних дій, тобто запобіжна частина звернення (ультиматуму). Наприклад: «Вимагаю припинити збройний опір і скласти зброю!», «Вимагаю негайно звільнити заручників і здатися!», «Вимагаю негайно припинити безпорядки і розійтися!» і т. ін.

Після цього керівник операції може, за умов виконання його вимог, надати певні гарантії. Наприклад, непритягнення до відповідальності осіб, які брали пасивну участь у масових безпорядках, або гарантії особистої безпеки особам від дій оточуючих громадян.

Закінчуватись звернення, як на нашу думку, повинно інформативною частиною. Тобто, до свідомості правопорушників необхідно довести, що у разі невиконання вимог керівника операції проти них будуть застосовані

заходи примусу. Наприклад: «У разі невиконання моїх вимог, проти вас буде застосована сила!» або «У разі невиконання моїх вимог, проти вас буде застосована зброя!».

У даному випадку доречно не розкривати поняття «сила», оскільки при проведенні операції застосовується цілий комплекс примусових заходів. Хоча іноді, з метою уникнення небажаних наслідків для оточуючих громадян, можна довести до них можливість застосування окремих спеціальних засобів, наприклад, газу або струменів води.

Отже, у повному обсязі звернення (ультиматум), як на нашу думку, може мати, наприклад, таку форму: «Я, начальник Шевченківського управління поліції Головного управління Національної поліції у місті Києві полковник Петріченко вимагаю негайно припинити безпорядки і розійтися! Громадяни, які виконують вимоги, до відповідальності притягатися не будуть! У разі невиконання вимог проти вас буде застосована сила!».

Оскільки ситуацій, де можуть працівники правоохоронних органів застосовувати силу може бути безліч, нормативні акти, як правило, не містять конкретних фраз, словосполучень та вигуків. Однак у деяких випадках встановлюють вони все-таки встановлені. Це стосується службовців збройних сил, для яких п. 197 Статуту гарнізонної та вартової служб встановив, що усіх осіб, які наближаються до поста або до забороненої зони, позначеної покажчиками, крім начальника варти, помічника начальника варти, свого розвідного та осіб, яких вони супроводжують, чатовий зупиняє вигуком «Стій, назад» або «Стій, обійти справа (зліва)».

Отже перший спосіб попередження – вербальний (попередження голосом) має дві форми: попереджувальний вигук або звернення (ультиматум). Другий спосіб попередження – це певні конклюдентні дії. Конклюдентні дії – це дії особи, які виявляють його волю до встановлення правовідношення, але не у формі усного або письмового волевиявлення, а поведінкою, з якої можна зробити висновок про такий намір [83, с. 78].

Згідно зі ст. 46 Закону України «Про національну поліцію»: «Поліцейський може взяти до рук вогнепальну зброю і привести її у готовність, якщо вважає, що в обстановці, що склалася, можуть виникнути підстави для її застосування». В даному випадку, при застосуванні вогнепальної зброї, способом попередження є конклюдентні дії працівника поліції, тобто дії, які свідчать про його намір застосувати вогнепальну зброю, а саме у такій формі: по-перше, це взяття до рук [101, с. 22], по-друге, це приведення її у готовність. Поняття взяття до рук зброї, як на нашу думку, має відношення до пістолетів або револьверів, які стоять на озброєнні особового складу правоохоронних органів і повинні носитися у кобури, тому пов'язані з їх оголенням. Тобто дії по діставанню вогнепальної зброї з кобури і є взяттям до рук.

До третьої форми конклюдентних дій, які свідчать про намір застосувати вогнепальну зброю, можна віднести таку форму попередження, як попереджувальний постріл угору. На це вказують положення Інструкції про застосування зброї, бойової техніки, озброєння кораблів (катерів), літаків і вертольотів Державної прикордонної служби України, спеціальних засобів та заходів фізичного впливу під час охорони державного кордону та виключної (морської) економічної зони України, зокрема, «попередження може бути здійснено голосом або попереджувальним пострілом (черги) угору» (п. 2.5.3.), або «Попереджувальні постріли (черги) вгору, якщо слідом за ними не було застосовано зброю щодо осіб або транспортних засобів, а також постріли прикордонників угору без націлювання зброї в бік правопорушника не вважається застосуванням зброї» (п. 2.5.4.). Також у даному контексті варто навести положення п. 6 Статуту гарнізонної та вартової служб Збройних сил України, у якому зазначено, що «у разі якщо дозволяють обставини, начальник патруля перед застосуванням заходів фізичного впливу, спеціальних засобів або зброї повинен голосом чи пострілом угору попередити про це особу, проти якої мають бути застосовані ці заходи». У такому ж ключі відносини врегульовує Інструкція

про порядок придбання, перевезення, зберігання, обліку та використання вогнепальної зброї і боєприпасів до неї, спеціальних засобів самооборони, а також пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та зазначених патронів підрозділами відомчої воєнізованої та сторожової охорони, що здійснюють охорону об'єктів електроенергетики. Зокрема її пункт 6.2. визначає, що зброя застосовується після попередження окриком: «Стій! Буду стріляти!» і пострілу вгору, крім випадків реального нападу, коли не залишилося часу на попередження [130].

Конклюдентні дії як спосіб попередження можуть використовуватись і при застосуванні інших заходів примусу. Наприклад, вогнепальна зброя може застосовуватися для зупинки транспортного засобу шляхом його пошкодження, якщо водій своїми діями створює загрозу життю чи здоров'ю людей та/або поліцейського (стаття 46 Закону «Про Національну поліцію»). Існують й інші способи попередження про намір застосування деяких заходів примусу, але порядок їх застосування пов'язаний з рядом проблем. Наприклад, при застосуванні засобів примусової зупинки транспорту з метою зупинки можуть використовуватись існуючі тимчасові знаки «В'їзд заборонено», світлофори, шлагбауми, із ввімкнутими спеціальними світловими сигналами патрульний транспорт. Отже, у цьому випадку попередження може подаватися способом встановлення відповідних засобів регулювання руху [27, с. 80].

Як нами вже обумовлювалось вище, звернення або ультиматум може подаватися і у письмовій формі, наприклад, при проведенні операцій по звільненню заручників, що є також способом попередження, але в нормативних актах обумовлено подання попередження лише голосом.

Таким чином, спектр способів і форм попередження про намір застосування вогнепальної зброї, спеціальних засобів та заходів фізичного впливу може бути досить різноманітним, але його, на думку дисертанта,

необхідно закріпити в нормативних документах. У даному підрозділі дисертантом була зроблена спроба винайти найбільш придатні для застосування форми попередження.

Висновки до розділу 2.

Дослідження, проведене у рамках другого розділу дисертаційної роботи, дало змогу прийти до наступних висновків.

По-перше, важливу роль у забезпеченні прав громадян та попередженні протиправної діяльності правоохоронних органів у процесі застосування заходів адміністративного примусу відіграють норми, що врегульовують процедуру застосування таких заходів. Проведення із застосування заходів примусу складається із окремих стадій, що відносно відмежовані але логічно пов'язані сукупністю процесуальних дій, які відрізняються колом суб'єктів і закріплюються відповідними процесуальними актами. До основних стадій належать стадія прийняття рішення про застосування заходу примусу, попередження про намір застосування заходу, стадія власне застосування заходу, припинення застосування заходу, надання необхідної допомоги, а також доповідь про застосування заходів примусу та про негативні наслідки їх застосування.

По-друге, прийняття рішення про застосування заходу примусу посадовою особою правоохоронного органу в переважній більшості випадків приймається самостійно. Однак із загального правила є винятки, зокрема, якщо працівник правоохоронного органу діє в рамках операції чи групи, то тоді таке рішення приймається керівником операції або ж посадовою особою, яка відповідальна за групу; військовослужбовці строкової служби застосовують вогнепальну зброю за наказом свого безпосереднього командира; застосування фізичної сили та спеціальних засобів працівниками правоохоронних органів для вгамування осіб, які знаходяться під вартою, здійснюється відповідними органами з дозволу керівників. У рамках першої стадії також може здійснюватися певна

сукупність дій, що характеризує особливість конкретного провадження, наприклад, приведення зброї або спеціального засобу у готовність.

По-третє, попередження, яке передує застосуванню сили, є важливою стадією застосування заходів примусу, оскільки виконує декілька функцій, зокрема, припиняючу (спрямовану на припинення протиправної поведінки), репрезентативну (спрямовану на представлення себе працівником правоохоронного органу) та інформативну (спрямовану на донесення до правопорушника інформації про те, що проти нього буде застосовуватися конкретний захід або комплекс конкретних заходів примусу, а також до оточуючих, які можуть постраждати).

Серед способів попередження про намір застосування заходів примусу виділяються три: попередження голосом (посадові особи гарнізону та військовослужбовці, які залучаються для несення цих служб при охороні об'єктів подається попереджувальний вигук «Стій, стрілятиму!»), попередження у вигляді конклюдентних дій (при застосуванні вогнепальної зброї способом попередження є конклюдентні дії працівника поліції щодо взяття до рук та приведення у готовність зброї, попереджувальний постріл угору тощо), а також попередження з використанням інших засобів (вогнепальна зброя може застосовуватися для зупинки транспортного засобу шляхом його пошкодження). Нормативні акти у переважній більшості випадків не встановлюють конкретно форму голосового попередження, крім випадків застосування вогнепальної зброї, а та, що встановлена є недосконалою.

По-четверте, припинення застосування заходів примусу здійснюється при настанні чинників трьох видів: 1) при досягненні мети застосування заходу, коли суспільно небезпечне діяння припинено (поліцейський зобов'язаний негайно зупинити застосування певного виду заходу примусу в момент досягнення очікуваного результату); 2) у разі наявності розпорядження лікаря про припинення застосування, зокрема, гамівної сорочки; 3) зі спливом часу, відведеного на застосування окремих заходів

адміністративного примусу (працівникам поліції заборонено застосовувати кайданки більше ніж 2 години безперервного використання або без послаблення їх тиску).

По-п'яте, нормативне врегулювання надання медичної й іншої необхідної допомоги особам, які постраждали внаслідок застосування заходів примусу правоохоронними органами, містить окремі положення що потребують узгодження та уніфікованого врегулювання. Так, закони визначають різні види медичної допомоги: невідкладна медична допомога (Закон України «Про Національну поліцію України»), домедична допомога (Закон України «Про Національну гвардію України»), необхідна перша медична допомога (Закон України «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України»), обов'язковий медичний й огляд (Закон України «Про попереднє ув'язнення»), або просто допомога (Кримінально-виконавчий кодекс), однак не розкривають зміст цих понять та не пояснюють.

РОЗДІЛ 3. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ПРИМУСУ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ УКРАЇНИ

3.1. Основні засади застосування заходів примусу правоохоронними органами України

Право людини на життя проголошено фундаментальними міжнародними документами, такими як Загальна декларація прав людини [49], Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [94]. Зокрема, останній у ч. 1 ст. 6 наводить найбільш поширену детермінацію цього права: «Право на життя є невід’ємне право кожної людини. Це право охороняється законом. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя». Невід’ємне право на життя і здоров’я належить кожному від народження. Це впливає також із змісту конституційних положень, де проголошено людину, її права та свободи найвищою соціальною цінністю (ч. 1 ст. 3, ст. 27) [71].

Охорона законних прав та інтересів кожного громадянина і, зокрема, його природних прав на життя та здоров’я потребує від держави загалом і правоохоронних органів зокрема боротьби зі злочинними посяганнями, від яких гинуть люди.

Конституцією України (ч. 2 ст. 27) на державу покладено обов’язок – захищати життя людини. Тому працівникам правоохоронних органів надані відповідні повноваження щодо охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю аж до застосування заходів примусу: вогнепальної зброї, спеціальних засобів та фізичної сили. В той же час, жодні повноваження не можуть бути свавільно використані та застосовані. Тому при застосуванні заходів примусу в даній галузі правоохоронної діяльності існує певний правовий регулятор. Ним є процесуальний режим застосування примусових заходів – третя складова наукової конструкції «процесуальна форма діяльності правоохоронних органів щодо застосування сили», який

складається, по-перше, з принципів діяльності правоохоронних органів щодо застосування заходів примусу, а також, по-друге, з системи заборон та обмежень, яка встановлює межі застосування заходів примусу, що є гарантом забезпечення прав учасників правовідносин.

Для розкриття сутності діяльності правоохоронних органів щодо застосування заходів примусу, варто проаналізувати вихідні та базові ідеї, які лежать в основі такої діяльності, тобто принципи, на яких вона базується. У своїй сукупності ці принципи визначають і розкривають специфіку цієї діяльності у порівнянні з іншими видами діяльності тих же правоохоронних органів. Принципи застосування правоохоронними органами заходів примусу, процедурні аспекти й та обмеження, які стосуються інтенсивності застосування спеціальних засобів, сили та/або вогнепальної зброї визначено як у національному, так і в міжнародному законодавстві.

Міжнародно-правове регулювання відповідних принципів складає сукупність норм м'якого та жорсткого права. А саме, сюди варто віднести Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку [61]; Основні принципи застосування сили і вогнепальної зброї посадовими особами по підтриманню правопорядку [105], Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями [97]; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання [69]. Ці нормативно-правові акти утверджують загальний порядок розроблення національних правових норм, які регулюють застосування сили та вогнепальної зброї працівниками правоохоронних органів. Розробка таких норм і положень законодавцем має обов'язково враховувати етичні питання, пов'язані із застосуванням сили і вогнепальної зброї. Абсолютно справедливо відзначається, що закони, які регулюють відповідну діяльність, мають бути обов'язково гармонізовані з домінуючими суспільними цінностями, а концептуальним ядром має стати безумовне визнання примату прав і свобод людини та громадянина в

публічно-правових відносинах [12, с. 191].

До законодавчих актів вітчизняного права слід віднести Закони України «Про Національну поліцію»; «Про попереднє ув'язнення»; «Про Національну гвардію України», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України» тощо.

У відповідності до традиційних підходів щодо класифікації принципів, принципи застосування заходів примусу правоохоронними органами доцільно класифікувати на загальні і спеціальні. Загальні принципи стосуються всієї діяльності правоохоронних органів, не тільки застосування примусових заходів, та охоплюють об'єктивно сформовані закономірності, традиції, правові норми та етичні правила, які поступово усталилися у сфері поліцейської діяльності й покликані забезпечувати стабільність та ефективність функціонування апарату правоохоронних органів [60, с. 137], серед них виділяють наступні:

- принцип верховенства права;
- принцип гуманізму;
- принцип недискримінації;
- принцип відкритості та прозорості.

Отже, розглянемо діяльність посадових осіб по застосуванню заходів примусу правоохоронними органами крізь призму кожного з чотирьох загальних принципів діяльності правоохоронних органів.

Додержання принципу верховенства права при застосуванні вогнепальної зброї спеціальних засобів та заходів фізичного впливу має широкий зміст. Це пов'язано із тим, що загалом зміст принципу верховенства права є широким. У відповідності до його положень найвищими цінностями визнаються людини, її права та свободи, саме вони є пріоритетними для визначення змісту та спрямованості діяльності держави. Однак, цей принцип охоплює не лише змістовний аспект (правового відношення між людиною і державою на засадах визнання людини вищою соціальною цінністю), але й процедурний аспект, який

базується на вимогах відповідності правотворчої та правозастосовної практики певним стандартам, як-от: заборона зворотної дії закону, вимога ясності та несуперечності закону; вимога щодо однакового застосування закону; застосування примусових заходів виключно на підставі закону [104, с. 8]. Тому цей принцип полягає в неухильному додержанні посадовими особами підстав застосування заходів примусу, які чітко окреслені Законами України, є вичерпними і розширенню не підлягають, а також в обов'язковому виконанні ними ряду процесуальних умов, певних обмежень і заборон [166, с. 160]. Також працівники правоохоронних органів при здійсненні своїх функцій зобов'язані, наскільки це можливо, використовувати ненасильницькі засоби до вимушеного застосування сили або вогнепальної зброї. Вони можуть застосовувати силу і вогнепальну зброю тільки в тих випадках, коли інші засоби виявилися неефективними або не дають яких-небудь надій на досягнення наміченого результату [6, с. 10]. Застосування сили з перевищенням повноважень, у тому числі зброї та спеціальних засобів, або відмова від їх застосування, коли це було необхідним, тягне за собою відповідальність, встановлену законом.

Також одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства [152].

Принцип гуманізму при застосуванні сили полягає у визнанні вищої соціальної цінності людини. Згідно з міжнародними нормами посадові особи по підтриманню правопорядку не застосовують вогнепальної зброї проти людей, за виключенням випадків самозахисту або захисту інших осіб від невідвортної загрози серйозного поранення або, навіть, смерті. Принцип гуманізму в чинному законодавстві України має своє відбиття, зокрема, у забороні застосування сили і вогнепальної зброї проти малолітніх і неповнолітніх, жінок з явними ознаками вагітності, а, іноді,

жінок взагалі, осіб похилого віку або з вираженими ознаками інвалідності [43, с. 79]

Принцип гуманного ставлення до людини не залежить від того, є особа правопорушником чи ні: якщо внаслідок застосування сили чи вогнепальної зброї правопорушник був поранений, працівник органів внутрішніх справ повинен надати йому першу долікарську допомогу.

Принцип недискримінації або рівного ставлення закріплений у ст. 21 Конституції, згідно з якою усі люди є вільні і рівні у своїй гідності і правах. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. При вжитті заходів примусу не допускаються будь-які привілеї окремих громадян чи груп громадян тощо.

Принцип відкритості та прозорості передбачає надання можливості усім зацікавленим особам отримувати достовірну інформацію про діяльність органу, інформацію, яка безпосередньо зачіпає права, за винятком тієї, доступ до якої обмежено законом. При розгляді даного аспекту діяльності посадових осіб, як на нашу думку, має подвійне значення. По-перше, діяльність по застосуванню заходів примусу повинна бути гласною, а саме, жоден нормативний акт, який регламентує порядок та підстави застосування заходів примусу, не можуть не бути загальнодоступними та йти під грифами чи то «для службового користування», чи то «таємно». По-друге, якщо внаслідок застосування вогнепальної зброї, спеціальних засобів або заходів фізичного впливу є загиблі або постраждалі, мають бути негайно повідомленими родичі або близькі постраждалих.

Інформування громадян із загальних питань також відбувається завдяки засобам масової інформації, інформаційно-комунікаційній мережі Інтернет, шляхом звітів посадових осіб перед представницькими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, громадянами [38, с. 180]. Крім

цього, правоохоронні органи приймають звернення від громадян. В той же час, абсолютно погоджуємося із думкою, що відомості про рівень злочинності, а також про кількість вчинюваних адміністративних правопорушень мають перебувати у відкритому доступі з метою інформування громадян про ситуацію в цій сфері. Важливо також узагальнювати та оприлюднювати інформацію про причини та умови, що сприяють вчиненню правопорушень, заходи, яких було вжито щодо їх усунення, що фактично не здійснюється [163, с. 41].

Діяльність посадових осіб по застосуванню заходів примусу спирається і на спеціальні принципи, що властиві лише даному аспекту діяльності правоохоронних органів і є похідними від загальних принципів. Ці принципи не названі в законодавстві, хоча опосередковано відображені в ньому. Так, закон «Про Національну поліцію» у статті 29 визначив, що поліцейський захід застосовується виключно для виконання повноважень поліції, а обраний поліцейський захід має бути законним, необхідним, пропорційним та ефективним. Спираючись на зміст правових актів, що аналізуються, можна окреслити 4 спеціальних принципи. Пропонуємо їх наступний перелік:

- принцип стримування діяльності правоохоронця;
- принцип заподіяння якнайменшої шкоди;
- принцип пропорційності (співрозмірності);
- принцип достатності заходу примусу.

Принцип стримування – посадові особи з підтримання правопорядку при здійсненні своїх функцій, наскільки це можливо, використовують ненасильницькі заходи. Перевага повинна віддаватись ненасильницьким заходам: роз'яснення суті правопорушення, прав на застосування сили та можливих наслідків такого застосування, попереджувальні жести і вигуки, вимога зупинити транспортний засіб, використання технічних засобів, які обмежують пересування тощо [86]. Зброя та фізична сила можуть застосовуватись тільки в крайньому випадку, якщо інші способи не

спрацювали та не виконали покладених на них сподівань. А застосування зброї у будь-якому разі має бути крайнім заходом, останнім із усіх допустимих.

Ч. 4 статті 29 Закону України «Про Національну поліцію» визначає, що обраний поліцейський захід є необхідним, якщо для виконання повноважень поліції неможливо застосувати інший захід або його застосування буде неефективним, а також якщо такий захід заподіє найменшу шкоду як адресату заходу, так і іншим особам. Відповідно принцип стримування полягає у наданні переваги застосуванню ненасильницьких заходів припинення правопорушення або затримання правопорушника, бо застосування сили не є самоціллю право охорони, що відображається також у використанні в національному законодавстві таких словосполучень як: «якщо застосування інших поліцейських заходів не забезпечує виконання поліцейським повноважень, покладених на нього законом», «за виключної необхідності», «якщо іншими заходами неможливо припинити зазначені дії».

Крім того, принцип стримування як причинно-наслідковий зв'язок відбивається і у більш поширеному використанні засобів індивідуального захисту, використання яких не є застосуванням заходу примусу. Так, ч.6 ст.42 закону «Про Національну поліцію» та ч.6 ст. 15 закону «Про Національну гвардію» визначають, що не є заходом примусу використання засобів індивідуального захисту (шоломів, бронежилетів та іншого спеціального екіпірування). Також VIII Конгрес ООН по боротьбі зі злочинністю і поводженню з правопорушниками ще у 1990 році закликав уряди і правоохоронні органи забезпечити можливість оснащення посадових осіб, які займаються підтриманням правопорядку для їх самозахисту таким знаряддям, як щити, каски, транспортні засоби, що не пробиваються кулями. На думку світової спільноти, все це зменшить необхідність застосування будь-якого роду зброї у відповідь.

Принцип заподіяння якнайменшої шкоди виявляється в тому, що у разі

неможливості уникнути застосування заходів примусу, вони мають зводити до мінімуму можливість завдання шкоди здоров'ю, майну правопорушників та інших громадян, а також не повинні перевищувати міри, необхідні для виконання покладених на посадову особу обов'язків. Адже застосування заходів примусу не є санкцією за вчинене діяння, а повинно переслідувати єдину мету – припинити правопорушення, завдаючи, при цьому, мінімальної шкоди.

Для забезпечення якнайменшої шкоди працівникам правоохоронних органів заборонено:

- 1) наносити удари гумовими (пластиковими) кийками по голові, шиї, ключичній ділянці, статевих органах, попереку (куприку) і в живіт;
- 2) під час застосування засобів, споряджених речовинами сльозогінної та дратівної дії, здійснювати прицільну стрільбу по людях, розкидання і відстрілювання гранат у натовп, повторне застосування їх у межах зони ураження в період дії цих речовин;
- 3) відстрілювати патрони, споряджені гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами несмертельної дії, з порушенням визначених технічними характеристиками вимог щодо відстані від особи та стрільби в окремі частини голови і тіла людини;
- 4) застосовувати водомети при температурі повітря нижче +10°C;
- 5) застосовувати засоби примусової зупинки транспорту для примусової зупинки мотоциклів, мотоколясок, моторолерів, мопедів, транспортного засобу, що здійснює пасажирські перевезення, а також застосовувати такі засоби на гірських шляхах або ділянках шляхів з обмеженою видимістю, залізничних переїздах, мостах, шляхопроводах, естакадах, у тунелях;
- 6) застосовувати кайданки більше ніж 2 години безперервного використання або без послаблення їх тиску (ч. 4 статті 45 закону «Про Національну поліцію», норми якого поширюються і на інші органи при застосуванні заходів примусу). Також забороняється застосовувати і

використовувати вогнепальну зброю в місцях, де може бути завдано шкоди іншим особам, крім випадків необхідності відбиття нападу, якщо небезпека за даних обставин не могла бути усунута іншими засобами, а заподіяна шкода є значно меншою, ніж відвернена (ч. 4 статті 18 Закону України «Про Національну гвардію». До принципу мінімізації шкоди належить також і заборона застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби, службових собак і вогнепальну зброю до жінок з явними ознаками вагітності, осіб похилого віку або з вираженими ознаками інвалідності та малолітніх, крім випадків вчинення ними групового нападу, що загрожує життю і здоров'ю людей [129].

В окремих випадках законодавством України передбачається і диференційований підхід до спричинення якнайменшої шкоди здоров'ю, причому, саме правопорушника в результаті застосування заходів безпеки в місцях позбавлення волі та попереднього ув'язнення: «у разі неможливості уникнути застосування заходів фізичного впливу вони мають зводитися до завдання якнайменшої шкоди здоров'ю правопорушників» (ч.3 ст.18 Закону «Про попереднє ув'язнення», ч. 4 ст. 106 Кримінально-виконавчого кодексу).

Однак, пряма залежність між діями працівників по припиненню протиправних діянь та затриманню правопорушників із застосуванням екстраординарних заходів припинення і розміром шкоди, яка є причиною цих дій, властива застосуванню тільки тих заходів, які мають дискретну дію обмеженого радіусу і спрямовані вибірково на конкретну особу. Тобто під ці умови підпадає застосування заходів фізичного впливу, в тому числі прийомів рукопашного бою, гумових кийків, а також газових аерозольних упаковок, застосування яких можна здійснювати вибірково, до конкретної особи з урахуванням її фізичних даних, сили протидії та інших обставин і залежно від «мускульного зусилля» [30, с. 260] працівника, який їх застосовує і може передбачати розмір кінцевої шкоди.

Принцип пропорційності (співрозмірності) полягає в тому, що у разі невідворотності застосування сили, воно повинно відповідати та бути пропорційним до ступеня небезпеки правопорушення чи протидії, що чиниться. Ч. 5 статті 29 закону України «Про Національну поліцію» визначає, що застосований поліцейський захід є пропорційним, якщо шкода, заподіяна охоронюваним законом правам і свободам людини або інтересам суспільства чи держави, не перевищує блага, для захисту якого він застосований, або створеної загрози заподіяння шкоди.

Співвідношення застосування заходів примусу при захисті суспільних відносин, припиненні правопорушення з небезпечністю посягання, повинно враховувати всі обставини випадку [100, с. 82]. Тому під час вирішенні питання відповідності застосування сили навчальна література вказує, що слід зважати на знаряддя захисту і нападу, характер небезпеки, що загрожувала; обставини, що могли вплинути на реальне співвідношення сил (місце і час нападу, його раптовість, неготовність до його відбиття, кількість нападників, їхні фізичні дані) та інші [74, с. 209].

Шкода може спричинитись і при затриманні правопорушника. Якщо вона заподіяна, то повинна відповідати характеру і небезпеці посягання та обстановці затримання. Тому чим небезпечніший злочин, чим менш слушні обставини затримання, тим більша шкода може бути завдана злочинцеві [76, с. 290].

Неоднозначним у даному контексті є формальне слідування букві закону при застосуванні положення п. 3 ч. 6 ст. 46 Закону «Про Національну поліцію», де сказано, що вогнепальна зброя може застосовуватись працівниками, якщо особа, затримана або заарештована за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, втікає із застосуванням транспортного засобу. Адже до категорії тяжких злочинів належать і крадіжка майна з проникненням у житло, і злісне хуліганство, і блокування транспортних комунікацій і т. ін. Тобто при втечі після скоєння будь-якого з тяжких злочинів до особи може бути застосовано вогнепальну зброю.

Думається, що тут відверта неспіврозмірність шкоди, заподіяної злочинцем, і шкоди, яка може бути спричиненою в результаті вимушеного застосування вогнепальної зброї працівником міліції. Отже, в цьому випадку необхідно, на нашу думку, привести національне законодавство у відповідність з міжнародним щодо підстав застосування зброї проти людей.

Принцип достатності – у разі неможливості уникнення застосування сили це застосування не повинно перевищувати меж, що необхідні для припинення протиправних дій або правомірного затримання правопорушника [100]. Ч. 7 статті 29 закону «Про Національну поліцію» врегульовує, що поліцейський захід припиняється, якщо досягнуто мети його застосування, якщо неможливість досягнення мети заходу є очевидною або якщо немає необхідності у подальшому застосуванні такого заходу. Отже, вимушене заподіяння шкоди не може бути безмежним.

З цього приводу у спеціальній літературі відмічається, що заподіяна шкода злочинцю при його затриманні повинна бути достатньою для того, щоб не дати йому уникнути затримання. [113, с. 367]. На нашу думку, достатність у цьому випадку необхідно було б співвіднести не з розміром заподіяної шкоди, а з досягненням кінцевої мети застосування заходів примусу. Застосування фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї повинно припинятись, якщо досягнута мета правоохорони, тобто протиправна дія зупинена, особа затримана, припинила чинити опір, припинила буйство і т. ін., а не тоді, коли спричинена шкода.

Чинним законодавством України передбачене поняття «інтенсивність застосування спецзасобу». Так, ч. 3 статті 43 Закону «Про Національну поліцію», ч. 3 статті 17 Закону «Про Національну гвардію України», ч. 9 статті 18 Закону «Про попереднє ув'язнення» визначають, що вид та інтенсивність застосування заходів примусу визначаються з урахуванням конкретної ситуації, характеру правопорушення та індивідуальних особливостей особи, яка вчинила правопорушення. У словнику іншомовних слів слово «інтенсивність» співвідноситься з поняттям «інтенсивність

праці» – тобто ступінь напруженості праці; кількість праці, яку витрачає працівник у процесі виробництва за певний проміжок часу.

Якщо поняття «інтенсивність застосування» і доречне, то тільки у випадках застосування заходів фізичного впливу та гумового кийка, коли під «інтенсивністю» мається на увазі кількість витрачених працівником правоохоронного органу зусиль у певний проміжок часу в залежності від наявних обставин. Тобто інтенсивність (напруженість) зусиль, які правоохоронець може регулювати. Поняття «інтенсивності» також може бути віднесеним і до застосування струменю води, бо тиск води можна регулювати і як результат – досягати диференційованої кінцевої сили впливу на осіб.

У випадках же застосування заходів припинення, що мають дискретну дію і фіксовану силу впливу на особу, – на перший план виходить не інтенсивність, а, навпаки, екстенсивність застосування, яка залежить від кількості витрачених засобів. Адже не підлягає регулюванню сила дії кулі при застосуванні поодинокого пострілу, сила дії окремої газової чи світлошумової гранати тощо. В цьому випадку, як на нашу думку, ефективність застосування залежить від кількості використаних патронів, газових гранат, у тому числі, іноді, і кількості нанесених ударів гумовим кийком. Говорити про інтенсивність застосування в даному випадку, на нашу думку, недоречно.

Таким чином, втілення ідей пріоритету прав і свобод людини у вітчизняну правову дійсність загалом та діяльність правоохоронних органів зокрема, постановили на порядок денний удосконалення принципів застосування заходів примусу. Вони є вихідними позиціями, базовими настановами, на яких заснована не тільки правозастосовна діяльність правоохоронців, але і законодавча діяльність. Саме тому їх подальше наукове дослідження, обґрунтування та аналіз стануть основою для оптимізації правозастосування у відповідній сфері, що у свою чергу призведе до подальшої демократизації суспільства і формування правової держави.

3.2. Заборони щодо застосування заходів примусу правоохоронними органами України

Права особи забезпечуються певною системою гарантій, яка, в тому числі, забезпечує права особистості і при застосуванні правоохоронними органами заходів примусу під час охорони громадського порядку, боротьби зі злочинністю, а також виконання заходів безпеки у місцях позбавлення волі та попереднього ув'язнення. Пересічний громадянин потенційно може мати достатню кількість контактів з приводу захисту його прав та законних інтересів представниками правоохоронних органів. І тут варто вкотре відмітити, що у зв'язку із цим, украй важливим елементом реформування системи правоохоронних органів є встановлення законодавчих гарантій прав людини під час здійсненні правоохоронцями заходів з охорони публічного порядку, а також мінімізація можливостей використання загонів спеціального призначення для насильницького розгону масових політичних акцій та мирних демонстрацій, а слідчих – для політичних переслідувань [110, с. 106]. Але в зазначеній сфері гарантії забезпечення прав особи мають певні особливості. З одного боку, вони повинні бути надійним захистом від можливих незаконних дій з боку посадових осіб, а з іншого, повинні забезпечувати певну свободу дій правоохоронців у межах встановлених законом повноважень. Адже значна частина завдань і дій, покладених на правоохоронні органи, особливо на поліцію, стосуються припинення протиправної поведінки суб'єкта, що у окремих випадках супроводжується і застосуванням примусових заходів. шляхом втручання у протиправну ситуацію, що може привести до тяжких наслідків.

Свого часу дослідниками відповідної проблематики була висунута слушна думка, що існує проблема збалансованості юридичних статусів двох видів – фізичної особи та правоохоронного органу, що забезпечує громадську безпеку [58, с. 136]. І якщо статус працівників правоохоронних органів у випадку застосування сили визначається комплексом їх повноважень, то в гарантуванні прав особистості важливу роль повинні

відігравати правові засоби, що мають превентивну дію, тобто попереджують незаконне або необґрунтоване застосування таких заходів. До числа таких гарантій, крім певних процедурних питань із порядку застосування заходів примусу, належить дотримання ряду обмежень і заборон загального та спеціального характеру.

В той же час, класифікація обмежень і заборон на загальні та спеціальні носить в собі певні умовності [170, с. 177]. Наведені міркування базуються на наступних положеннях:

- по-перше, якщо спеціальні обмеження та заборони встановлюються, як правило, окремо для вогнепальної зброї (заборона застосування в місцях масового скупчення людей, щодо певної категорії осіб), окремо для спеціальних засобів (заборона повторного застосування засобів в радіусі зони ураження під час дії цих речовин), іноді спеціальні обмеження можуть встановлюватись навіть для якоеь конкретного спеціального засобу (кийком гумовим заборонено наносити удари по голові, шиї і т. ін.), то загальні заборони стосуються застосування всіх, без винятку, заходів примусу щодо припинення протиправної ситуації: і вогнепальної зброї, і спеціальних засобів, і заходів фізичного впливу;

- по-друге, спеціальні обмеження можуть встановлюватись нормами правового, технічного, медичного характеру залежно від: а) місця застосування заходів (шляхи з обмеженою видимістю, залізничні переїзди, мости, вогнебезпечні та вибухонебезпечні місця тощо); б) об'єкту застосування сили (транспорт, громадянин тощо); в) тактико-технічних даних спеціальних засобів та табельної вогнепальної зброї (об'єм газодимової хмари, сила тиску води тощо); г) анатомічних особливостей людського організму (врахування найбільш вразливих для ударів місць, здатності переносити дію речовин сльозоточивої та дратівної дії, низьких температур тощо). Загальні ж заборони регулюються виключно нормами права і залежать від правового статусу учасників правовідносин.

Правовий статус особи у правовідносинах із приводу застосування

заходів примусу правоохоронними органами визначається нормативно-правовими актами та може залежати від таких індивідуальних юридично-значущих ознак особи як: а) вік; б) фізичний та психічний стан; в) стать.

Першим критерієм, на яких будується система загальних заборон щодо застосування заходів примусу, – це обмеження, пов'язані з віком осіб, до яких застосовуються відповідні заходи. Віком у кримінально-правовій літературі визначається встановлений за документами юридичний період життя людини, який вимірюється часом [77, с. 59], і з яким, згідно закону, пов'язано настання відповідних правових наслідків. Причому законодавством України встановлена як нижня вікова межа («малолітні», «неповнолітні»), до досягнення якої людською істотою застосовувати захід примусу до неї ще неможливо, так і верхня вікова межа («явні ознаки старості», «особи похилого віку»), після перетину якої застосування сили вже неможливе.

Важливим елементом є нижня вікова межа. В сучасному міжнародному праві одержало загальне визнання положення про те, «що дитина внаслідок її фізичної й розумової незрілості потребує спеціальної охорони й піклування, включаючи належний правовий захист як до, так і після народження» (ст.1 Декларації про права дитини [39]. Необхідність особливого захисту дітей уперше було проголошено ще в 1924 р. у Женевській декларації прав дитини, потім підтверджено в Загальній декларації прав людини [49] і закріплено в Міжнародних пактах про громадські і політичні права (ст.ст.23,24) [94] та про економічні, соціальні і культурні права (ст.10) [95], в Конвенції про права дитини [67]. Про визнання світовим співтовариством важливості цієї проблеми свідчить той факт, що в наш час Конвенцію про права дитини ратифікували (чи приєдналися до неї) 187 держав. Чинне законодавство України, зокрема, при регулюванні питань застосування заходів примусу додержується принципів, прийнятих світовою спільнотою, і встановлює певні заборони щодо застосування таких заходів проти дітей.

Аналіз діючого як міжнародного, так і національного законодавства призводить до висновку, що певні юридично-значущі для застосування заходів примусу вікові межі людини можуть визнаватися умовними категоріями. Наприклад, міжнародне законодавство, встановлюючи нижню вікову межу, до досягнення якої застосовувати силу проти людини забороняється (за звичайних обставин), оперує категорією «діти» (пункт «с» коментарю ст. 3 Кодексу поведінки посадових осіб у підтриманні правопорядку). Законодавство України з питань застосування заходів примусу також на вік прямо не посилається, а оперує категоріями «малолітні» (ч. 5 ст. 43 Закону України «Про Національну поліцію», ч. 2 ст. 16 Закону України «Про Національну гвардію України») та «неповнолітні» (Закону України ч. 5 ст. 18 «Про попереднє ув'язнення»; ч. 3 ст. 106 Кримінально-виконавчого кодексу).

Не зупиняючись на причинах такого розмаїття термінів, варто зробити їх юридичний аналіз. Поняття «діти» та «неповнолітні» у міжнародному законодавстві та «неповнолітні» у національному чітко пов'язані з певними віковими межами, а саме: «дитиною» вважається кожна людська істота до досягнення нею 18-річного віку, якщо за законом, який може бути застосованим до даної дитини, вона не досягає повноліття раніше (ст. 1 Конвенції про права дитини, ст. 1 Закону України «Про громадянство»; ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства»). «Неповнолітня особа» – це малолітня особа, а також дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (ст. 3 Кримінально-процесуального кодексу України); ст. 1 Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні»). Однак, деякі нормативно-правові акти визначають неповнолітньою дитину у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (ст. 6 Сімейного кодексу) [157]. Особливості використання категорії «неповнолітні» для встановлення заборон при застосуванні заходів примусу полягає у тому, що нею охоплюється не весь проміжок життя людини від народження до 18 років, а лише від 14 до 18 років і стосується лише осіб,

що перебувають у місцях позбавлення волі та попереднього ув'язнення.

Дещо складніше з категорією «малолітні»: у Законі України «Про Національну поліцію», який нею оперує; пояснень, кого треба відносити до цієї категорії не дається. В діючому законодавстві це питання вирішується у галузевому законодавстві, а також у матеріалах судової практики. Так, стаття 6 Сімейного Кодексу України виокремлює групу малолітніх дітей віком до 14 років. Так само відповідно до вимог статті 31 Цивільного кодексу України встановлено права фізичної особи, яка не досягла чотирнадцяти років (малолітньої особи). Зокрема, фізична особа, яка не досягла чотирнадцяти років (малолітня особа), має право: 1) самостійно вчиняти дрібні побутові правочини (Правочин вважається дрібним побутовим, якщо він задовольняє побутові потреби особи, відповідає її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та стосується предмета, який має невисоку вартість); 2) здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом. Також цивільним законодавством регламентується, що малолітня особа не несе відповідальності за завдану нею шкоду [171]. У ст. 17 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини» від 27 березня 1992 р. № 4 відзначено: «малолітніми потерпілими від зґвалтування вважаються особи, яким на момент злочину не виповнилося 14 років» [149].

Кримінальне законодавство України поняття «малолітні» використовує для визначення кримінальної відповідальності. Усі малолітні є об'єктом кримінально-правового захисту: згідно з ч. 2 ст. 52 Конституції України будь-яке насильство над дитиною переслідується за законом. Тому у Кримінальному кодексі України вчинення злочину щодо малолітньої дитини або у присутності дитини (п. 6 ст. 67) або вчинення злочину з використанням малолітнього (п. 9 ст. 67) вважається обставиною, яка обтяжує відповідальність, або ж може прямо визначатися у нормі особливої частини (ст. 115, ч. 2 ст. 136, ч. 2, ст. 146). Підлягають кримінальній

відповідальності й дії проти дітей (ст.ст.149, 150-1).

Стосовно питання максимальної вікової межі для визначення категорії «малолітні» для цілей застосування заходів примусу, то її так само слід пов'язувати із настанням 14 років. Це, як вже відмічалось у дослідженнях, обумовлено рядом факторів:

- до досягнення 14 років особа є об'єктом підвищеного соціально-правового захисту з боку держави;

- до досягнення 14 років особа є об'єктом спеціального кримінально-правового захисту з боку держави;

- із досягненням 14 років особа, розширюючи обсяг своєї дієздатності, стає самостійним суб'єктом у цивільно-правових відносинах і виходить із вікових меж «малоліття»;

- із досягненням 14-річного віку особа несе кримінальну відповідальність за скоєння окремих злочинних діянь [112, с. 162-163].

Якщо із верхньою віковою межею «малолітства» існують чіткі законодавчі вказівки, то для встановлення нижньої вікової межі можуть відігравати не тільки законодавчі, але і загальні медичні та психологічні чинники залежності фізичної й розумової незрілості людини. Наприклад, деякі вчені-психологи, пропонують розрізняти такі вікові періоди: молодший шкільний вік – 6-11 років; підлітковий вік – 10-14 років; ранній юнацький вік – 14-17 років. [44]. Як бачимо, і тут межа між старшим і молодшим підлітковим віком проходить через позначку 14 років.

Що ж стосується верхньої вікової межі, після досягнення якої правопорушником, застосування заходів примусу проти нього забороняється, то тут законодавство прямо на вік теж не посилається, а оперує категорією «особи похилого віку» (ч.ч. 6, 8 ст.18 Закону України «Про попереднє ув'язнення»; ч. 3 ст.106 Кримінально-виконавчого кодексу України), «особи з явними ознаками старості» (ч. 5 ст. 43 Закону України «Про національну поліцію», ч. 2 ст. 16 Закону України «Про Національну гвардію України»). Але при визначенні критеріїв виокремлення цієї

категорії є свої особливості. Якщо малолітні не здатні усвідомлювати вимоги правових норм, а також соціальну значимість скоюваних ними (а іноді і над ними) дій, тобто не є деліктоздатними особами, то «особи з явними ознаками старості» та «особи похилого віку», як правило, є дієздатними і спроможними нести відповідальність за свої вчинки, але підпадають під охорону закону через свої фізичні вади та інші вади, що пов'язані з віковими змінами в людському організмі.

Процес старіння – це генетично запрограмований руйнуючий процес, результат закономірної реалізації програми, закладеної у генетичному апараті, який розвивається через наростання з віком пошкоджень організму в залежності від зовнішніх та внутрішніх факторів. Він веде до недостатності фізіологічних функцій, обмеження пристосовчих можливостей організму, зниження їхньої надійності, розвитку вікових патологій. Погіршуються показники фізичної працездатності: зменшується сила м'язів, витривалість, максимально можлива кількість рухів. Крім того, одним із найбільш поширених захворювань осіб похилого віку є склероз і розумове отупіння. Люди з такими психічними змінами не спроможні критично оцінювати конкретні ситуації, тому нерідко поводяться нерозумно, або зовсім безглуздо.

Відповідно до класифікації Всесвітньої організації охорони здоров'я до літнього віку відноситься населення у віці від 60 до 74 р., до старого – у віці від 75 до 89 років, а до довгожителів – 90 років і більше. Науковці у сфері соціології називають ці періоди людського життя «третім віком», і демографи вводять поняття «третього» (60-75 років) і «четвертого» (понад 75 років) віків. Така класифікація підтверджена також дослідженнями видатного українського геронтолога О.М. Самойлова, котрий стверджував, що найбільш сталою щодо вікових ознак людини є така точка класифікація: «людина віком 60-74 роки вважається похилою, з 75 років – старою» [155, с. 126].

Сучасна медична наука пробує відшукати об'єктивні вікові межі

похилого віку, від яких залежить стан фізичного й розумового здоров'я. Причому в цьому питанні не існує прив'язки до пенсійного віку особи і тому, окремо межі похилого віку для чоловіка або жінки не визначаються. Не існує точної межі, яка відокремлює старість від попереднього вікового етапу. У часі спостерігається нерівномірність у старінні окремих людей та груп. Не співпадають навіть різні види старіння однієї особи (біологічне, соціальне, психологічне), але вони взаємопов'язані, бо настання одного активізує інший вид [33, с. 22].

Вітчизняне законодавство з метою формування в суспільстві гуманного, шанобливого ставлення до «осіб похилого віку» законодавчо визначило межу цього віку: «Громадянами похилого віку визнаються особи, які досягли пенсійного віку, а також особи, яким до досягнення зазначеного пенсійного віку залишилося не більш як півтора року» (ст. 10 Закону України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» [145]. При чому пенсійний вік встановлений статтею 26 Закону України про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» є різним для осіб народжених у різні роки, а також залежить від наявності страхового стажу. Так, за загальним правилом особи мають право на призначення пенсії за віком після досягнення віку 60 років за наявності страхового стажу не менше 15 років по 31 грудня 2017 року. Однак, у разі відсутності, починаючи з 1 січня 2018 року, відповідного страхового стажу, право на призначення пенсії за віком після досягнення віку 63 років, але теж за умови наявності певного стажу. У іншому разі – пенсійний вік відсувається до 65 років, і так далі [124].

У зв'язку із цим та іншими обставинами, які можуть виникати у швидкоплинній ситуації під час застосування заходів примусу працівниками правоохоронних органів буває важко визначити об'єктивний вік правопорушника. Тому цілком слушною є думка, висловлена Шаповалом Б.Б., який безвідносно до віку пропонує вважати «особами похилого віку» тих людей, «які сприймаються працівником міліції такими,

що внаслідок вікових змін неспроможні створювати небезпеку для життя та здоров'я громадян і працівників міліції» [70, с. 107]. Однак, на нашу думку, варто уточнити та акцентувати увагу на неможливості створення загрози небезпеки лише в результаті нападу, оскільки існують й інші умисні дії, що можуть створювати небезпеку для життя, наприклад, підпалити може й «особа похилого віку».

Іншою ознакою, що використовується для встановлення загальних заборон при застосуванні заходів примусу правоохоронними органами є особливий фізичний та психічний стан людини, яка посягає на громадський порядок та/або режим тримання у місцях попереднього ув'язнення чи позбавлення волі. Цей критерій полягає в тому, що, по-перше, людина в силу сталих вад здоров'я (фізичних, фізіологічних, психічних), або специфічного фізіологічного стану (наприклад, вагітність) є під захистом держави, а по-друге вона не може чинити ефективний напад або здійснювати опір.

Обмежуючись цим критерієм законодавець визначає вичерпний перелік, що розширенню не підлягає, як:

- «особи з явними ознаками обмежених можливостей» (ч. 5 ст. 43 Закону України «Про Національну поліцію»; ч. 2 ст.16, ч. 4 ст. 17, ч. 3 ст. 18 Закону України «Про Національну гвардію України»);

- виражені ознаки інвалідності (ч. 6 ст.18 Закону України «Про попереднє ув'язнення», ч.3 ст. 106 Кримінально-виконавчого кодексу);

- особи з інвалідністю (ч. 8 ст. 18 Закону України «Про попереднє ув'язнення»);

- явні ознаки вагітності (ч. 5 ст. 43 Закону України «Про Національну поліцію»; ч. 2 ст.16, ч. 4 ст. 17, ч. 3 ст. 18 Закону України «Про Національну гвардію України», ч. 6 ст.18 Закону України «Про попереднє ув'язнення», ч. 3 ст. 106 Кримінально-виконавчого кодексу).

Як бачимо, для встановлення критеріїв заборон щодо застосування заходів примусу правоохоронними органами законодавець у деяким

нормативних актах використовує поняття «інвалідності». У національному та міжнародному законодавстві існують дефініції поняття «інвалід». В міжнародному законодавстві поняття «інвалід» означає будь-яку особу, яка не може самостійно забезпечити цілком або частково потреби нормального особистого або соціального життя через хибу фізичних чи розумових здібностей (ст. 1 Декларації про права інвалідів [40]. За вітчизняним законодавством інвалідом є особа зі стійким розладом функцій організму, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити її соціальний захист (ст. 2 Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» [144]).

Однак, як на нашу думку, законодавче визначення «явні ознаки обмежених можливостей» є більш доречним у даному випадку, оскільки інвалідність – суто медичний термін. Як міра втрати здоров'я інвалідність визначається шляхом експертного обстеження в органах медико-соціальної експертизи, що підтверджується відповідними довідками. Тому її ознаки не завжди можуть бути відомі працівникам правоохоронних органів. У кожному конкретному випадку «виражених ознак інвалідності» їх можна встановити тільки за зовнішніми анатомічними та функціональними ознаками: каліцтво – відсутність кінцівок (рук, ніг), або здатність ними рухати (параліч); втрату функцій деяких органів (сліпота) тощо. В той же час, особа, з явними ознаками обмежених можливостей та тимчасової непрацездатності, пересуваючись на милицях або перебуваючи у гіпсі повинна також бути захищена положеннями закону при застосуванні заходів примусу, хоча підставою тут є, звісно, не інвалідність.

Інвалідність сама по собі є підставою для заборони застосування гамівної сорочки як заходу примусу адміністрацією місць попереднього ув'язнення до осіб, взятих під варту. У такому випадку сам факт інвалідності є відомим адміністрації, тому наведені законодавчі

формулювання є раціональними.

Наступним критерієм, що встановлює заборони щодо застосування сили за ознаками певного фізичного та психічного стану є вагітність. Через такі міжнародно-правові акти як Конвенція про охорону материнства [65], Конвенція про права дитини світова спільнота усіяко оберігає дитинство, в тому числі до народження, та материнство, ставлячи ці соціальні цінності під захист права. Україна також, дбаючи про здоров'я матері та дитини, законодавчо встановила законодавством про працю, соціальним законодавством додаткові гарантії материнства.

Причинами виділення такого критерію при встановленні заборон щодо застосування заходів примусу правоохоронними органами як «вагітна жінка», є наступні:

- у випадку застосування заходів примусу до вагітної жінки ризику впливу поширюються не тільки на саму жінку, але і на майбутню дитину;

- часто у процесі вагітності змінюється як фізичний, так і психічний стан жінки, що враховано також і адміністративно-деліктним (ст. 34 КпАП), і кримінальним (ст. 40 КК) законодавством: вагітність віднесена до обставин, що пом'якшують вину.

Вагітність із фізіологічної точки зору є станом жінки в період розвитку в її організмі плоду. Що ж стосується нормативно-врегульованої ознаки жінки з «явними ознаками вагітності», то такі ознаки є оціночними. Округлість живота залежить від конституції жіночого тіла, фізіології жіночого організму, кількості плодів. В той же час, в період вагітності зростає маса тіла, а після 20 тижнів вагітності «явні ознаки вагітності» у більшості випадків повинні бути присутніми.

Наступною характеристикою, із наявністю якої пов'язується заборона застосування заходів примусу правоохоронними органами – це стать особи, яка може стати суб'єктом даного роду правових відносин. Наслідком визнання людським суспільством ролі жінки у продовженні роду та соціального значення материнства стає потреба жінки у додаткових

гарантіях захисту свого здоров'я та життя, особливо у разі застосування до неї заходів примусу. В той же час, може виникнути думка, що такі законодавчі положення носять у собі дискримінаційні ознаки по відношенню до чоловічої статі. З приводу цього варто відзначити, що критерій статі застосовний до осіб, взятих під варту, а також позбавлених волі. До ув'язнених чоловічої статі може бути застосований увесь спектр заходів примусу, а проти жінок забороняється застосовувати гамівну сорочку (ч. 8 ст.18 Закону України «Про попереднє ув'язнення», ч. 3. ст. 106 Кримінально-виконавчого кодексу) та в разі втечі вогнепальну зброю (ч. 10 ст. 18 Закону України «Про попереднє ув'язнення»). Тобто відповідний спеціальний правовий статус встановлено лише кримінально-виконавчому законодавстві з метою досягнення фактичної рівності умов відбування покарання та тримання під вартою і не є дискримінацією стосовно відношенню чоловічої статі.

Разом із тим, виконання заходів обмежувальних заходів при застосуванні примусових заходів найважливішими критеріями є обмежень є «особи похилого віку» та «інваліди», тому що «жінки» та «неповнолітні» відбувають покарання в окремих від чоловіків установах. Що ж стосується місць попереднього ув'язнення (слідчих ізоляторів, ізоляторів тимчасового тримання та гауптвахт), то всі категорії утримуються в одній установі, що зумовлює специфіку застосування законодавчих вимог.

Крім того, невирішеними під час реалізації законів України щодо застосування сили залишаються проблеми правового статусу деяких категорій осіб, а саме: засуджених до позбавлення волі та взятих під варту. Аналізуючи нормативні акти, що встановлюють критерії обмежень і заборон при застосуванні сили проти людей, неодмінно приходимо до висновку, що є певні категорії осіб, правове положення яких щодо застосування сили може суттєво змінюватись залежно від певних умов. Йдеться про осіб, які засуджені до позбавлення волі або взяті під варту: залежно від того, якою категорією посадових осіб по підтриманню

правопорядку вони охороняються або конвоюються [172].

В ч.1 ст.4 закону «Про попереднє ув'язнення» зазначено, що установами для тримання осіб, щодо яких як запобіжний захід обрано тримання під вартою або до яких застосовано тимчасовий чи екстрадиційний арешт, є слідчі ізолятори Державної кримінально-виконавчої служби України, гауптвахти Військової служби правопорядку у Збройних Силах України. В окремих випадках, що визначаються потребою в проведенні слідчих дій, ці особи можуть перебувати в ізоляторах тимчасового тримання. Крім того, в ізолятори тимчасового тримання, у зв'язку із розглядом справи у суді або із проведенням слідчих дій по справі про злочин, учинений іншою особою, можуть переводитись засуджені, які відбувають покарання у виправно-трудовах установах, – на час розгляду справи або проведення слідчих дій, а також засуджені можуть бути залишені для робіт по господарському обслуговуванню слідчого ізолятора за власною письмовою згодою.

Відповідно, не змінюючи свого спеціального правового статусу засуджена чи взята під варту особа може перебувати у: а) слідчих ізоляторах Державної кримінально-виконавчої служби України; б) гауптвахти Військової служби правопорядку у Збройних Силах України; в) ізоляторах тимчасового тримання органів внутрішніх справ. Тому повноваження щодо охорони, конвоювання та застосування заходів примусу можуть відповідно здійснювати: працівники місць позбавлення волі, адміністрація місць попереднього ув'язнення Державної кримінально-виконавчої служби України, працівники Національної поліції, військовослужбовці військової служби правопорядку у Збройних Силах України, військовослужбовці Національної гвардії України.

Тут варто проаналізувати відмінність обмежень і заборон щодо застосування заходів примусу проти засуджених або взятих під варту осіб залежно від категорій посадових осіб по підтриманню правопорядку, які здійснюють їх охорону та конвоювання:

–для працівників місць позбавлення волі забороняється застосовувати гамівну сорочку стосовно засуджених неповнолітніх і жінок, а також застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби і зброю до жінок з явними ознаками вагітності, осіб похилого віку або з вираженими ознаками інвалідності та неповнолітніх, крім випадків вчинення ними групового або збройного нападу, який загрожує життю і здоров'ю персоналу колонії чи інших осіб, або збройного опору (ч.3 ст.106 Кримінально-виконавчого кодексу);

–для працівників місць попереднього ув'язнення забороняється застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби і вогнепальну зброю до жінок з явними ознаками вагітності, осіб похилого віку або з вираженими ознаками інвалідності та неповнолітніх; до неповнолітніх, жінок, осіб похилого віку та осіб з інвалідністю застосування гамівної сорочки забороняється; у разі втечі з-під варти неповнолітніх і жінок застосування зброї не допускається (ч.6, ч. 8 та ч.10 ст.18 закону «Про попереднє ув'язнення»);

–для працівників Національної поліції забороняється застосування фізичної сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї до жінок з явними ознаками вагітності, малолітніх осіб, осіб з явними ознаками обмежених можливостей або старості, крім випадків учинення ними збройного чи групового нападу, учинення збройного опору поліцейському, що загрожує життю і здоров'ю інших осіб або поліцейських, якщо відбити такий напад або опір іншими способами і засобами неможливо (ч. 5 ст. 43 Закону України «Про Національну поліцію»);

–для військовослужбовців Національної гвардії України забороняється застосування заходів фізичного впливу до жінок з явними ознаками вагітності, малолітніх осіб, осіб з явними ознаками обмежених можливостей або старості, крім випадків учинення ними збройного чи групового нападу, учинення збройного опору військовослужбовцю Національної гвардії України, що загрожує його життю і здоров'ю та/або інших осіб, якщо

відбити такий напад або опір іншими способами і засобами неможливо (ч. 2 ст.16, ч. 4 ст. 17, ч.3 ст. 18 Закону України «Про Національну гвардію України»);

–для військовослужбовців Служби правопорядку обмеження і заборони регламентовані Правилами застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Військової служби правопорядку у Збройних Силах України при здійсненні службових обов'язків та полягають у забороні застосування спеціальних засобів до жінок з явними ознаками вагітності, осіб похилого віку та осіб з вираженими ознаками інвалідності, малолітніх, крім випадків учинення ними групового нападу, збройного нападу чи збройного опору, що реально загрожує життю і здоров'ю цивільного населення та військовослужбовців Служби правопорядку.

Із наведеного можна зробити висновок, що залежно від віку, статі та стану здоров'я існують змінювані правові статуси осіб, засуджених до позбавлення волі та взятих під варту, щодо встановлення критеріїв обмежень та заборон при застосуванні заходів примусу, які різняться один від іншого в місцях позбавлення волі, в місцях попереднього ув'язнення, при триманні в ізоляторах тимчасового тримання та на гауптвахті.

Правовий статус для цих категорій осіб, після переходу під охорону та конвоювання іншої категорії посадових осіб правоохоронних органів, трансформується через критерій обмежень і заборон щодо застосування сили «жінка» у критерій «жінка з явними ознаками вагітності»; «неповнолітні» трансформується в критерій «малолітні»; «інваліди» трансформується в критерій «особи з явними ознаками обмежених можливостей». Відповідно знижується ступінь їх правового захисту шляхом реалізації законодавчих актів з більш узагальненими критеріями обмежень та заборон щодо застосування заходів примусу. Вважаємо, що вказані положення в законодавстві по відношенню до вказаних категорій осіб треба узгодити.

Також окремо слід зупинитися на питанні критеріїв встановлення

обмежень щодо застосування заходів примусу, що можуть базуватись й на інших чинниках, а ніж зазначено було вище. Так, існують особи, проти яких взагалі, за будь-яких обставин, застосування примусових заходів категорично заборонено. Ними є дипломатичні агенти та представники міжнародних організацій, для яких привілеї та імунітети надаються для організації ефективного виконання функцій органами, які представляють держави, тобто дипломатичними представництвами.

У відповідності до норм міжнародного права, Україна як держава перебування повинна вживати всіх належних заходів з метою запобігання будь-яких посягань на свободу, гідність дипломатичних агентів, співробітників Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи та інших міжнародних організацій, членів їх родин, особи яких є недоторканими. Вони, залежно від дипломатичного статусу, користуються імунітетом від будь-якого юридичного процесу та виконавчих дій на підставі здійсненого ними взагалі, або здійсненого тільки в своїй офіційній якості (ст.ст. 29-36 Віденської Конвенції про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р. [28]; ст. 18 Генеральної угоди про привілеї та імунітети Ради Європи від 2 вересня 1949 р. [32] та Протоколу до Генеральної угоди про привілеї та імунітети Ради Європи від 6 листопада 1952 р. [150]).

Відповідні міжнародні положення реалізуються і у нормах національного законодавства. Наприклад, Законом України «Про Національну гвардію України», Правилами застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Військової служби правопорядку у Збройних силах України категорично заборонено застосування спеціальних засобів, вогнепальної зброї, озброєння та бойової техніки у приміщеннях і на земельних ділянках, які належать або закріплені за дипломатичними представництвами та консульськими установами іноземних держав в Україні, крім випадків, коли від глави дипломатичного або іншого відповідного представництва (організації) надійде офіційними каналами письмове прохання (згода) застосувати зазначені засоби проти

правопорушників (п. 2 ч. 4 ст. 17; п. 2 ч. 3 ст. 18; п. 2 ч. 2 ст. 19 Закону України «Про Національну гвардію України»). Також забороняється застосовувати пристрої для примусової зупинки автотранспорту щодо вантажних автомобілів, що здійснюють перевезення людей, автотранспорту, що належить дипломатичним, консульським та іншим іноземним представництвам (п. 13 Правил застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Військової служби правопорядку у Збройних Силах України). Для того, щоб уникнути зіткнення взаємних інтересів по охороні правопорядку чи самозахисту, вказані вище посадові особи повинні заявляти про свої службові або дипломатичні повноваження, що вже було детально проаналізовано при розгляді питання попереджувального вигуку при застосуванні заходів примусу.

Стосовно спеціальних заборон застосування заходів примусу, то такі заборони та обмеження можна поділити на кілька груп залежно від критерію, який лежить в основі кожної класифікаційної групи. Пропонуємо виділяти три групи таких заборон, де критерієм класифікації є зміст заборони. Так, в у першу групу об'єднані заборони, що стосуються забезпечення громадської та особистої безпеки громадян. У другій групі об'єднані заборони застосування заходів примусу, пов'язані з принципом заподіяння якнайменшої шкоди. Третю групу формують заборони, що пов'язані із застосуванням принципу заборони катувань. Правоохоронним органам у своїй діяльності подекуди в процесі припинення протиправних діянь доводиться використовувати засоби, що є джерелом підвищеної небезпеки: вогнепальну, газову зброю, службових собак, струмені води та ін.), які використовуються у небезпечні для великої кількості людей способи, а саме постріли, утворення газової хмари нестерпної концентрації тощо. Їх застосування з метою припинення протиправних дій є загальнонебезпечним, тобто ставить під загрозу життя, здоров'я, майно безвідносно багатьох осіб.

Зокрема, у разі невлучення у ціль подальший політ кулі може

призвести до небажаних наслідків, тобто він є вже неконтрольованим щодо наступного об'єкта. Це ж саме можна сказати і про утворену газову хмару, яка, пройшовши за вітром те місце, де вона призначена для застосування, може з тією ж ефективністю факторів, що уражають, просуватись і далі та розширити географію своєї дії. Службовий собака може атакувати не правопорушника, а сторонню особу.

Багатоваріантність вірогідної шкоди, широке коло сторонніх осіб, що можуть потенційно постраждати від застосування зброї частково неконтрольованої дії – все це об'єктивно впливає на громадську безпеку та громадський спокій. Тим самим знижується рівень безпеки, який держава прагне підтримувати, адже, як було сказано, сторонніми постраждалими можуть стати будь-які особи [84, с. 201], що опинились у даний момент часу в тому місці, де відбувається застосування вказаних засобів.

У зв'язку із цим державою, виходячи із необхідності забезпечення громадської та особистої безпеки громадян, законодавчо встановлена система заборон щодо застосування заходів примусу. Ця система, як на нашу думку, складається з наступних заборон та обмежень.

По-перше, – це заборона застосовувати і використовувати вогнепальну зброю в місцях, де може бути завдано шкоди іншим особам (ч. 9 ст. 46 Закону «Про Національну поліцію»); у місцях значного скупчення людей, де можуть постраждати сторонні особи (п. 3 ч. 7 Правил застосування спеціальних засобів військовослужбовцями та працівниками воєнізованої охорони Державної спеціальної служби транспорту під час здійснення службових обов'язків; п. 2.5.9. Інструкції про застосування зброї, бойової техніки, озброєння кораблів (катерів), літаків і вертольотів Державної прикордонної служби України, спеціальних засобів та заходів фізичного впливу під час охорони державного кордону та виключної (морської) економічної зони України). В таких місцях може постраждати безвідносна кількість непричетних до правопорушення громадян – що є ознакою посягання на громадську безпеку.

Закон чітко забороняє застосовувати та використовувати вогнепальну зброю у місцях, де виникає можливість завдання шкоди іншим особам. Тому в практичній діяльності працівник правоохоронного органу повинен керуватися правилом, зміст якого полягає в наступному: якщо немає можливості забезпечити безпеку сторонніх осіб, необхідно утриматися від застосування заходу примусу частково контрольованої дії, або обрати інші заходи. Тому у даному випадку працівник правоохоронного органу повинен мати тверду впевненість, що від цього не постраждають інші особи, непричетні до правопорушення, тобто інші, за винятком тих, проти кого захід власне і застосовується [70, с. 109].

Якщо ж ситуація розвивається в бік загострення і припинити її розвиток інакше, ніж за допомогою вогнепальної зброї неможливо, в цьому випадку ряд авторів пропонують встановлення умовних ліній, по яких захід примусу не застосовується [164, с. 15].

По-друге, це заборони застосування спеціальних засобів (нормативний акт не уточнює яких саме), у навчальних і лікувальних закладах (п. 3 ч. 4 ст. 17 закону «Про Національну гвардію України). У цьому випадку сторонніми особами будуть хворі та діти, безпорадний стан яких необхідно враховувати як з точки зору шкоди їх фізичному здоров'ю, так і з точки зору впливу на їх психічний стан.

По-третє, – це заборона застосування спеціальних засобів у приміщеннях або виробництвах, а також у вогнебезпечних та вибухонебезпечних місцях (ч. 9 ст. 46 Закону «Про Національну поліцію), у приміщеннях або на виробництвах, пов'язаних із виготовленням вибухових чи легкозаймистих речовин (п. 3 ч. 4 ст. 17 закону «Про Національну гвардію України); у приміщеннях, де розміщуються вибухові чи легкозаймисті речовини (п. 2 ч. 7 Правил застосування спеціальних засобів військовослужбовцями та працівниками воєнізованої охорони Державної спеціальної служби транспорту під час здійснення службових обов'язків). Ці заборони є своєрідною «технікою безпеки» для працівників

правоохоронних органів, оскільки засоби частково неконтрольованої дії в даному випадку застосовується у безпосередній близькості від джерел підвищеної безпеки, пошкодження яких може викликати катастрофічні наслідки і від вибуху або пожежі можуть постраждати сторонні особи, самі правоохоронці та докільця. Тому ці заборони повинні неухильно виконуватись, а для припинення злочину або при затриманні злочинця також необхідно відшукувати інші можливості.

По-четверте, до системи заборон, що стосуються забезпечення громадської безпеки, належать питання, пов'язані з безпекою та безперебійністю дорожнього руху. Так, забороняється застосовувати пристрої для примусового зупинення автомобілів, які здійснюють перевезення людей, автотранспорту, також мотоциклів, мотоколясок, моторолерів, мопедів та автотранспорту на гірських шляхах або ділянках шляхів з обмеженою видимістю, залізничних переїздах, мостах, шляхопроводах, естакадах, у тунелях (ч. 11 Правил застосування спеціальних засобів військовослужбовцями та працівниками воєнізованої охорони Державної спеціальної служби транспорту під час здійснення службових обов'язків; п. 2.4.6. Інструкції про застосування зброї, бойової техніки, озброєння кораблів (катерів), літаків і вертольотів Державної прикордонної служби України, спеціальних засобів та заходів фізичного впливу під час охорони державного кордону та виключної (морської) економічної зони України). Законодавець припускає, що в цьому випадку частина пасажирів може бути сторонніми особами.

Заборона застосування вказаних засобів на гірських шляхах або ділянках шляхів з обмеженою видимістю, залізничних переїздах, мостах, шляхопроводах, естакадах, у тунелях пов'язана як з безпекою дорожнього руху, так і з його безперебійністю. Що ж стосується заборони застосування засобів примусової зупинки транспорту проти мотоциклів, мотоколясок, моторолерів та мопедів, то тут основну роль відіграє таке питання, як стійкості транспортного засобу, тобто його здатність тримати рівновагу

після того, як пневматики будуть пошкоджені. І аспект громадської безпеки в даному випадку безпосередньо пов'язано з прямою залежністю шкоди здоров'ю тому ж водію мотоцикла або моторолера, що загрожує йому внаслідок можливого падіння.

Причому, і на це слід звернути увагу, вказані заборони законодавчо встановлені тільки для засобів примусової зупинки транспорту і мова зовсім не йде про вогнепальну зброю, підставою для застосування якої є аспект щодо зупинки транспортних засобів шляхом їх пошкодження.

Другим аспектом, що об'єднує заборони із застосування заходів примусу в окрему сукупність, є критерій, що впливає з принципу заподіяння якнайменшої шкоди, причому тепер вже конкретному правопорушнику, або групі правопорушників. У законодавчих актах встановлюється відповідні вказівки, зокрема, у разі неможливості уникнути застосування заходів фізичного впливу вони не повинні перевищувати міри, необхідної для виконання покладених на адміністрацію місця попереднього ув'язнення обов'язків, і мають зводитися до завдання якнайменшої шкоди здоров'ю правопорушників (ч. 3 ст. 18 Закону «Про попереднє ув'язнення»). Або стосовно Військової служби правопорядку у Збройних Силах України законодавець передбачив наступне формулювання: у разі неможливості уникнути застосування фізичної сили вона не повинна перевищувати міри, необхідної для виконання покладених на Службу правопорядку завдань і функцій, і має зводитися до мінімально можливого завдання шкоди здоров'ю правопорушників та інших громадян (ч. 5 ст. 9 Закону України «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України»).

Першим наріжним каменем, який покладено в основу дії заборон за вказаним критерієм, є те, що призначення заходів примусу полягає не в тому, щоб нашкодити чи поранити людину, а у відновленні правоохоронюваних інтересів, причому, бажано, з якомога меншою шкодою для життя і здоров'я правопорушників та окремих громадян. Це, в принципі, і стало основою об'єднання наведених заборон у систему за

вказаним критерієм.

У зв'язку із цим законодавець встановив ряд обмежень та заборон. Наприклад, під час застосування засобів, споряджених речовинами сльозогінної та дратівної дії, заборонено здійснювати прицільну стрільбу по людях, розкидання і відстрілювання гранат у натовп, повторне застосування їх у межах зони ураження в період дії цих речовин (п. 2 ч. 4 Закону України «Про Національну поліцію», п. 6 ч. 8 Правил застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Національної гвардії під час виконання службових завдань). Також у відповідності до При застосуванні зброї для зупинки транспортного засобу шляхом його пошкодження стрільба на ураження водія та пасажирів не ведеться (п. 2.5.8. Інструкції про застосування зброї, бойової техніки, озброєння кораблів (катерів), літаків і вертольотів Державної прикордонної служби України, спеціальних засобів та заходів фізичного впливу під час охорони державного кордону та виключної (морської) економічної зони України). Аерозольні балончики «Терен-4М», ручні газові гранати та патрони з газовими гранатами «Терен-б» і «Терен-6Д» застосовуються тільки на відкритій місцевості (п. 12 Правил застосування спеціальних засобів військовослужбовцями та працівниками воєнізованої охорони Державної спеціальної служби транспорту під час здійснення службових обов'язків).

Нехтування вказаними заборонами може призвести до непоправних наслідків. З тією ж метою заборонено відстрілювати патрони, споряджені гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами несмертельної дії, з порушенням визначених технічними характеристиками вимог щодо відстані від особи та стрільби в окремі частини голови і тіла людини (п. 3 ч. 4 Закону України «Про Національну поліцію», п. 6 ч. 8 Правил застосування спеціальних засобів військовослужбовцями та працівниками воєнізованої охорони Державної спеціальної служби транспорту під час здійснення службових обов'язків). Також під час застосування спеціальних засобів прикордонники зобов'язані не

застосовувати світлошумових засобів відвертальної дії на відстані ближче двох метрів від людини (п. 2.4.6. Інструкції про застосування зброї, бойової техніки, озброєння кораблів (катерів), літаків і вертольотів Державної прикордонної служби України, спеціальних засобів та заходів фізичного впливу під час охорони державного кордону та виключної (морської) економічної зони України).

Щоб уникнути тілесних пошкоджень життєво важливих органів, больового шоку тощо забороняється наносити удари гумовими (пластиковими) кийками по голові, шиї, ключичній ділянці, статевих органах, попереку (куприку) і в живіт (п. 1 ч. 4 ст. 45 Закону України «Про Національну поліцію». На думку окремих дослідників, така заборона не завжди може бути дотримана, тому що ситуація, в якій застосовуються ці засоби, як правило, швидкоплинна, мінлива, і у працівника міліції немає достатнього часу вибрати потрібне місце для нанесення удару [15, с. 115]. В чому полягає проблема дотримання заборон при застосуванні гумового кийка? Якщо брати принцип пропорційності, це значить, що працівник міліції заздалегідь може підготуватись до ситуації, правильно її кваліфікувати, вибрати засіб припинення правопорушення. Якщо ж ситуація змінюється в бік загострення, а працівник міліції вже з кийком в руці і йому не вистачає часу на те, щоб поміняти кийок на вогнепальну зброю, то, на нашу думку, в цьому випадку він для захисту людини або самозахисту змушений буде наносити удари кийком в найбільш вразливі місця тіла людини, а саме: по голові, шиї тощо, тим більше, що правопорушник буде до нього стояти лицем (спиною нападати важко).

Нарешті, критерієм встановлення обмежень щодо застосування засобів, які спеціально сконструйовані або пристосовані для утримання особи, є те, що дії уповноважених осіб по відношенню до ув'язнених, затриманих і взятих під варту осіб не можуть поєднуватися з тортурами або іншими формами нелюдського поводження, умисними діями, що завдають фізичних чи моральних страждань або принижують людську гідність. Конвенція

проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведження і покарання встановлює, що ніякі обставини не можуть бути виправданням для застосування тортур чи інших жорстоких нелюдських дій, що принижують гідність людини [69].

Термін «жорстокі, нелюдські або принижуючі гідність види поведження або покарання» не обов'язково повинен бути пов'язаним із допитом та необхідністю отримання від особи необхідних зізнань. Він може бути розглянутим і під кутом зору щодо забезпечення, «по можливості, найбільш широкого захисту проти зловживань фізичного або психологічного характеру, включаючи тримання затриманого або особи, що перебуває в ув'язненні в умовах, які позбавляють його, тимчасово або постійно, будь-якого з його природних почуттів, таких як зір, слух, просторова або часова орієнтація» [69].

Національним законодавством, слідуючи міжнародним нормам, встановлено ряд заборон, які об'єднуються критерієм заборони тортур та жорсткого нелюдського поведження з особами, що перебувають у сфері впливу правоохоронців або інших уповноважених осіб і що може бути розцінено, як завдання умисного фізичного болю чи психологічного впливу на людину.

Так, для припинення протиправних дій з дозволу і в присутності медичного працівника особи, взяті під варту, можуть поміщатися до камери для заспокоєння буйних осіб, на них може надягатися гамівна сорочка (ч. 7 ст. 18 Закону «Про попереднє ув'язнення»). Перебування у зв'язаному стані, тобто у стані з обмеженою можливістю рухатись для людини не є природнім, тому воно триває тільки до утихомирення та припинення протиправних дій. Поміщення у камеру для заспокоєння, з одного боку, запобігає можливості завдання шкоди самому собі та оточуючим, а з іншого – людина ізолюється від зовнішнього світу, не може чути ніяких звуків, крім власного голосу. Крім того, у камері може бути відсутнім світло. Все це позбавляє людину таких її даних природою чуттів, як

орієнтація (просторова та часова), слух та зір, в неї може виникнути клаустрофобія. Тому, в загальних випадках, термін перебування в камері повинен тривати тільки до заспокоєння, або не повинен перевищувати чотирьох годин.

Інша річ кайданки – як засіб, спеціально сконструйований для обмеження рухів людини, вони можуть бути використані як засіб, що запобігає втечі, або опору працівникові правоохоронного органу, як засобу заспокоєння тощо. До того ж кайданки застосовуються до осіб, які перебувають у розпорядженні відповідних уповноважених осіб. Щоб не завдавати правопорушникові фізичного болю, або морального тиску, законодавець, користуючись критерієм, що розглядається, передбачив декілька обмежень та заборон щодо їх застосування. Так, за загальним правилом заборонено застосовувати кайданки більше ніж 2 години безперервного використання або без послаблення їх тиску (п. 6 ч. 4 ст. 45 Закону України «Про національну поліцію»). Також у разі відсутності потреби в подальшому їх застосуванні, на час харчування, відправлення природних потреб, а також у разі виникнення загрози життю осіб, які утримуються під охороною, чи раптового їх захворювання; під час застосування наручників або засобів зв'язування військовослужбовець Служби правопорядку повинен періодично (не рідше як через 2 години) перевіряти відповідно стан фіксації замків чи вузлів, а також стан здоров'я особи, до якої вони застосовані (п. 8 Правил застосування спеціальних засобів військовослужбовцями та працівниками воєнізованої охорони Державної спеціальної служби транспорту під час здійснення службових обов'язків).

Висновки до розділу 3.

Дослідження, проведене у рамках третього розділу дисертаційної роботи, дало змогу прийти до наступних висновків.

По-перше, принципи застосування заходів примусу правоохоронними органами є вихідними ідеями, які лежать в основі такої діяльності, а також

визначають і розкривають специфіку цієї діяльності у порівнянні з іншими видами діяльності правоохоронних органів. Загальні принципи стосуються всієї діяльності правоохоронних органів та серед них виділяють наступні: принцип верховенства права; принцип гуманізму; принцип недискримінації; принцип відкритості та прозорості.

Додержання принципу верховенства права при застосуванні заходів примусу має широкий зміст: полягає в неухильному додержанні посадовими особами підстав застосування заходів примусу, у використанні, наскільки це можливо, ненасильницьких засобів до вимушеного застосування заходів примусу, настанні відповідальності при перевищенні повноважень, тощо. Прояв принцип гуманізму при застосуванні заходів примусу полягає у забороні застосування сили і вогнепальної зброї проти малолітніх і неповнолітніх, жінок з явними ознаками вагітності, у наданні першої долікарської допомоги особі проти якої заходи примусу були застосовані. Принцип відкритості та прозорості передбачає надання можливості усім зацікавленим особам отримувати достовірну інформацію про застосування заходів впливу правоохоронними органами, повідомлені родичів або близьких постраждалих про застосування таких заходів.

По-друге, зміст нормативних актів дозволяє виокремити чотири спеціальні принципи: принцип стримування діяльності правоохоронця; принцип заподіяння якнайменшої шкоди; принцип пропорційності (співрозмірності); принцип достатності заходу примусу.

Принцип стримування означає, що перевага повинна віддаватись ненасильницьким заходам: попереджувальні жести і вигуки, вимога зупинити транспортний засіб, використання технічних засобів, які обмежують пересування, а також використанні засобів індивідуального захисту, які не є застосуванням заходу примусу (шоломів, бронежилетів та іншого спеціального екіпірування).

Принцип заподіяння якнайменшої шкоди націлює на зведення до мінімуму можливості завдання шкоди як здоров'ю і майну

правопорушників, так і інших громадян, оскільки застосування таких заходів переслідує єдину мету – припинити правопорушення, завдаючи, при цьому, мінімальної шкоди.

Принцип пропорційності означає, що застосування заходів примусу повинно відповідати та бути пропорційним до ступеня небезпеки правопорушення чи протидії, що чиниться (захід є пропорційним, якщо шкода, заподіяна охоронюваним законом правам і свободам людини або інтересам суспільства чи держави, не перевищує блага, для захисту якого він застосований, або створеної загрози заподіяння шкоди). Неоднозначним у даному контексті є нормативне закріплення повноваження застосовувати вогнепальну зброю, якщо особа, затримана або заарештована за вчинення особливо тяжкого чи тяжкого злочину, втікає із застосуванням транспортного засобу. Адже до категорії тяжких злочинів належать і крадіжка майна з проникненням у житло, і злісне хуліганство, і блокування транспортних комунікацій і т. ін.

Принцип достатності визначає, що у разі неможливості уникнення застосування сили це застосування не повинно перевищувати меж, що необхідні для припинення протиправних дій або правомірного затримання правопорушника (захід припиняється, якщо досягнуто мети його застосування, якщо неможливість досягнення мети заходу є очевидною або якщо немає необхідності у подальшому застосуванні такого заходу).

По-третє, серед засобів гарантування попередження незаконного та необґрунтованого застосування заходів примусу є наявність ряду обмежень і заборон загального та спеціального характеру. Їх відмінності обумовлюються тим, що спеціальні обмеження та заборони встановлюються, як правило, окремо для різних заходів примусу, а також залежно від місця застосування заходів (шляхи з обмеженою видимістю, залізничні переїзди, мости, вогненебезпечні та вибухонебезпечні місця тощо), об'єкту застосування сили (транспорт, громадянин тощо), тактико-технічних даних спеціальних засобів та табельної вогнепальної зброї (об'єм

газо-димової хмари, сила тиску води тощо), анатомічних особливостей людського організму (врахування найбільш вразливих для ударів місць, здатності переносити дію речовин сльозоточивої та дратівної дії, низьких температур тощо).

По четверте, система загальних заборон щодо застосування заходів примусу будується на декількох критеріях:

- критерій віку: причому законодавством України встановлена як нижня вікова межа («малолітні», «неповнолітні»), до досягнення якої застосовувати захід примусу до особи ще неможливо, так і верхня вікова межа («явні ознаки старості», «особи похилого віку»), після перетину якої застосування заходу так само неможливе;

- критерій особливого фізичного та психічного стану людини, що зумовлює захист держави: «особи з явними ознаками обмежених можливостей» (Закон України «Про Національну поліцію»; Закон України «Про Національну гвардію України»), «виражені ознаки інвалідності» (Закон України «Про попереднє ув'язнення», Кримінально-виконавчий кодекс), «особи з інвалідністю» (Закон України «Про попереднє ув'язнення»);

- критерій вагітності, що у законодавстві виражається через «явні ознаки вагітності» (Закон України «Про Національну поліцію»; Закон України «Про Національну гвардію України», Закон України «Про попереднє ув'язнення», Кримінально-виконавчий кодекс);

- критерій статі особи, яка може стати суб'єктом окремого роду правових відносин (до ув'язнених чоловічої статі може бути застосований увесь спектр заходів примусу, а проти жінок забороняється застосовувати гамівну сорочку та в разі втечі вогнепальну зброю).

Таким чином, залежно від віку, статі та стану здоров'я існують змінювані правові статуси осіб, засуджених до позбавлення волі та взятих під варту, щодо встановлення критеріїв обмежень та заборон при застосуванні заходів примусу, які різняться один від іншого в місцях

позбавлення волі, в місцях попереднього ув'язнення, при триманні в ізоляторах тимчасового тримання, при застосуванні заходів Національною поліцією чи національною гвардією України.

По-п'яте, спеціальні заборони щодо застосування заходів примусу поділяються на три групи в залежності від критерію змісту заборони:

1) що стосуються забезпечення громадської та особистої безпеки громадян (заборона застосовувати і використовувати вогнепальну зброю в місцях, де може бути завдано шкоди іншим особам, у місцях значного скупчення людей, де можуть постраждати сторонні особи, у навчальних і лікувальних закладах, у приміщеннях або виробництвах, а також у вогнебезпечних та вибухонебезпечних місцях, а також заборона застосовувати пристрої для примусового зупинення автомобілів, які здійснюють перевезення людей, автотранспорту, також мотоциклів, мотоколясок, моторолерів, мопедів та автотранспорту на гірських шляхах або ділянках шляхів з обмеженою видимістю, залізничних переїздах, мостах, шляхопроводах, естакадах, у тунелях);

2) пов'язані з принципом заподіяння якнайменшої шкоди (під час застосування засобів, споряджених речовинами сльозогінної та дратівної дії, заборонено здійснювати прицільну стрільбу по людях, розкидання і відстрілювання гранат у натовп, повторне застосування їх у межах зони ураження в період дії цих речовин, забороняється наносити удари гумовими (пластиковими) кийками по голові, шиї, ключичній ділянці, статевих органах, попереку (куприку) і в живіт, при застосуванні зброї для зупинки транспортного засобу шляхом його пошкодження стрільба на ураження водія та пасажирів не ведеться;

3) що пов'язані із застосуванням принципу заборони катувань (заборона застосовувати кайданки більше ніж 2 години безперервного використання або без послаблення їх тиску, обов'язок періодично (не рідше як через 2 години) перевіряти стан здоров'я особи, до якої застосовані кайданки тощо).

ВИСНОВКИ

У дисертації відповідно до мети та завдань на підставі проведення аналізу отриманих наукових результатів обґрунтовано потребу в уніфікації та удосконаленні адміністративно-правового забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України.

Проведений аналіз у першому розділі дисертаційного дослідження дав змогу прийти до наступних висновків.

1. Необґрунтоване зменшення уваги науковців-правників до владних суб'єктів, зокрема до методів їх діяльності зумовлює необхідність подальшого дослідження методів управлінської діяльності. Метод управління реалізується на правовій основі та є результатом втілення у життя наданого повноваження – це з одної сторони, а з другої – застосування методів управління з використанням актів управління набуває правових рис. З цього слідує, що науковий аналіз та дослідження методів управління є передумовою прийняття законних актів управління, формулюють та закріплюють на юридичному рівні різні методи державного управління та мають бути важливою складовою правової науки у адміністративній сфері.

2. Не отримавши загальноприйнятого тлумачення та розуміння в адміністративно-правовій науці заходи примусу, зазвичай, виділяються за допомогою характеристик їх окремих заходів. Вони застосовуються до певних суб'єктів уповноваженими органами та їх посадовими особами з метою припинення та запобігання вчиненню протиправних дій, здолаття їх негативних наслідків, забезпечення громадської безпеки, а також притягнення правопорушників до відповідальності.

Отже, мета, яка полягає у покаранні осіб, що вчинили адміністративне правопорушення, зумовлює застосування заходів адміністративної відповідальності; мета із зупинення незаконних дій досягається застосуванням заходів адміністративного припинення, досягненню мети попередження ймовірних правопорушень та настання суспільнонебезпечних

наслідків сприяє застосування адміністративно-запобіжних заходів. Виділення критерію мети найчастіше покладено в основу класифікації таких заходів. Однак, деякі вчені послуговуються класифікаційними схемами із більшою кількістю груп заходів адміністративного примусу, вони пропагують виділення у окремі групи таких заходів, які у вищезазначеній класифікації розглядаються як підгрупи.

3. Немає однозначного нормативного визначення та регулювання поняття, ознак та поділу на класифікації заходів адміністративного примусу, що сприяє збільшенню наукових дискусій з цього приводу. Наприклад, Закон України «Про Національну поліцію» зазначає, що поліція вживає заходів реагування на правопорушення, застосовує в межах своєї компетенції поліцейські превентивні заходи та заходи примусу для виконання покладених на неї завдань. Водночас законодавцем передбачено наявність попереджувальних (превентивних) заходів у діяльності поліції та фактично прирівняно їх до адміністративно-попереджувальних, що обґрунтовано сучасною правовою теорією. Заходи припинення та забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення та кримінальні провадження ототожнено із заходами реагування на правопорушення, а до заходів примусу законодавцем віднесено лише застосування вогнепальної зброї, спеціальних засобів та фізичний вплив (сила). Отже із вищезазначеного випливає, що система заходів виглядає так: адміністративно-попереджувальні заходи (превентивні), заходи припинення загального призначення (заходи реагування на правопорушення) та заходи припинення спеціального призначення (заходи примусу).

4. В рамках здійснення заходів примусу правоохоронними органами та розуміння адміністративно-правової доктрини поняття «сила» є ширшим ніж нормативне визначення цього поняття. Згідно Закону України «Про Національну поліцію» заходи примусу мають трискладову структуру, а саме: заходи з допомогою яких здійснюється застосування вогнепальної зброї, застосування спеціальних засобів, фізичний вплив. Тому поняття

«сила» охоплює фізичний вплив, який здійснюється поліцейськими, що призводить до більш широкого нормативного визначення терміну «примус» по відношенню до поняття «сила».

5. Оперативна реалізація основних функцій щодо боротьби із злочинністю, державної та громадської безпеки, охорони громадського порядку за допомогою застосування заходів примусу повинна здійснюватись лише обмеженим, визначеним законодавцем колом посадових осіб та відповідних державних органів. Проте, можливість застосовувати заходи примусу є не єдиним критерієм за яким державні органи відносять до правоохоронних. Отже, до правоохоронних органів віднесено органи прокуратури, Національної поліції, Служби безпеки, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, органи доходів і зборів, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, що здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції.

6. За допомогою універсального принципу пропорційності вирішується проблема протиборства приватного та публічного інтересу, протиставлення інтересів інститутів державної влади та інтересів конкретної людини. З огляду на предмет дослідження даної наукової розвідки повноваження правоохоронних органів з приводу втручання у інтереси, свободи та права об'єктів впливу, а також співмірна реалізація заходів примусу з урахуванням конкретних обставин справи потребують обов'язкового визначення законом з метою забезпечення необхідного балансу між інтересами окремих громадян, юридичних осіб та публічними інтересами.

Отже, фактичною підставою стає обстановка, яка склалася у процесі усунення небезпеки, що вникла, а юридичною підставою застосування заходів примусу стають передбачені у правових нормах повноваження правоохоронних органів щодо застосування заходів примусу. Об'єднавши ці

два фактори отримуємо комплексну за своєю природою підставу для застосування заходів примусу правоохоронними органами та можливого заподіяння шкоди правопорушнику.

7. Закони, які окреслюють перелік службових осіб, що мають право застосовувати заходи примусу (заходи фізичного впливу, спеціальні засоби та вогнепальну зброю) містять нормативне визначення правових підстав застосування заходів примусу правоохоронними органами. До них належать Закони України «Про Національну поліцію», «Про Національну гвардію України», «Про попереднє ув'язнення», «Про Службу безпеки України», «Про Державну прикордонну службу України», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про Державне бюро розслідувань», «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України». Окрім вищезазначених, означені повноваження надаються Кримінально-виконавчим кодексом України. Водночас лише у Законі України «Про Національну поліцію», «Про Національну гвардію», «Про попереднє ув'язнення», «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України» та у Кримінально-виконавчому кодексі України правові підстави застосування заходів примусу закріплені в гіпотезах норм. Всі інші нормативні акти для встановлення правових підстав перенаправляють до трьох вищезазначених нормативних актів, в більшості випадків до Закону України «Про Національну поліцію», тобто містять банкетні норми.

Невеликою за обсягом є кількість правових норм, що регулюють діяльність правоохоронних органів щодо застосування заходів примусу, яка міститься у актах уряду, відомчих нормативних актах, зокрема, актах Міністерства внутрішніх справ України, Адміністрації державної прикордонної служби України, Вищої ради правосуддя. Однак, не зважаючи на те, що дані норми регулюють встановлення порядку застосування одного чи іншого заходу, а не правову підставу для його застосування, регулювання застосування заходів примусу у таких нормативних актах є об'єктом пильної уваги представників різних галузевих наук та

неодноразово піддавались критиці.

8. Норми, які регулюють процедуру застосування заходів адміністративного примусу відіграють визначну роль у попередженні протиправної діяльності правоохоронних органів під час застосування вищезазначених заходів. Окремі відносно розмежовані, але логічно пов'язані сукупністю процесуальних дій стадії закріплюються відповідними процесуальними актами, відрізняються колом суб'єктів та складають провадження із застосування заходів примусу. Доповідь про застосування заходів примусу та про їх негативні наслідки, надання необхідної допомоги, і, насамперед, прийняття рішення про застосування заходу примусу, попередження про намір застосувати, власне саме застосування та припинення застосування заходу належать до основних стадій.

9. У більшій частині випадків прийняття посадовою особою правоохоронного органу рішення про застосування заходу примусу приймається одноособово. Винятками слугують випадки, коли з дозволу керівників здійснюється застосування відповідними органами фізичної сили та спеціальних засобів працівниками правоохоронних органів для вгамування осіб, які знаходяться під вартою; за наказом безпосереднього командира військовослужбовці строкової служби застосовують вогнепальну зброю; на виконання рішення керівника операції чи посадової особи, яка відповідальна за групу, тоді працівник правоохоронного органу діє в рамках операції чи групи. Приведення зброї або спеціального засобу у готовність характеризує особливість конкретного провадження і така сукупність дій може здійснюватись у рамках першої стадії.

10. Важливою мультифункціональною стадією застосування заходів примусу, є попередження, що передує застосуванню сили. Попередження спрямоване на донесення до правопорушника інформації про те, що проти нього буде застосовуватися конкретний захід або комплекс конкретних заходів примусу, а також до оточуючих, які можуть постраждати (інформативна функція), спрямоване на представлення себе працівником

правоохоронного органу (репрезентативна функція) та в першу чергу спрямоване на припинення протиправної поведінки (припиняюча функція).

Найбільш поширеними серед способів попередження про намір застосування заходів примусу вчені-адміністративністи виділяють три основні (на прикладі різних ситуацій): посадові особи гарнізону та військовослужбовці, які залучаються для несення цих служб при охороні об'єктів подається попереджувальний вигук «Стій, стрілятиму!» (попередження голосом); при застосуванні вогнепальної зброї способом попередження є конклюдентні дії працівника поліції щодо взяття до рук та приведення у готовність зброї, попереджувальний постріл угору тощо (попередження у вигляді конклюдентних дій) та вогнепальна зброя може застосовуватися для зупинки транспортного засобу шляхом його пошкодження (попередження з використанням інших засобів). Окрім випадків застосування зброї, нормативні акти у своїй більшості не встановлюють конкретну форму голосового попередження. Варто відзначити, що зафіксована у нормативно-правових актах форма голосового попередження (йдеться про застосування зброї) теж не є досконалою.

11. Лише при настанні чинників трьох видів здійснюється припинення застосування заходів примусу, а саме: поліцейський зобов'язаний негайно зупинити застосування певного виду заходу примусу в момент досягнення очікуваного результату (при досягненні мети застосування заходу, коли суспільно небезпечне діяння припинено); у разі наявності розпорядження лікаря про припинення застосування, зокрема, гамівної сорочки; працівникам поліції заборонено застосовувати кайданки більше ніж 2 години безперервного використання або без послаблення їх тиску (зі спливом часу, відведеного на застосування окремих заходів адміністративного примусу).

12. Окремі положення нормативного регулювання надання медичної та іншої необхідної допомоги особам, що постраждали внаслідок застосування заходів примусу правоохоронними органами потребують

уніфікації та узгодження. Існують різні визначені законом види медичної допомоги: невідкладна медична допомога (Закон України «Про Національну поліцію України»), домедична допомога (Закон України «Про Національну гвардію України»), необхідна перша медична допомога (Закон України «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України»), обов'язковий медичний й огляд (Закон України «Про попереднє ув'язнення», або просто допомога (Кримінально-виконавчий кодекс). Водночас вони не пояснюють та не розкривають зміст цих понять.

13. У порівнянні з іншими видами діяльності правоохоронних органів застосування ними заходів примусу регулюються принципами, що є основоположними ідеями та окреслюють і розкривають специфіку цієї діяльності. Принцип відкритості та прозорості, принцип недискримінації, ; принцип гуманізму, принцип верховенства права є загальними принципами та стосуються всієї діяльності правоохоронних органів.

У широкому змісті додержання принципу верховенства права при застосуванні заходів примусу полягає в настанні відповідальності при перевищенні повноважень, у використанні за можливості ненасильницьких засобів до вимушеного застосування заходів примусу, в неухильному додержанні посадовими особами підстав застосування заходів примусу та ін. У наданні першої долікарської допомоги особі проти якої заходи примусу були застосовані, у забороні застосування сили і вогнепальної зброї проти малолітніх і неповнолітніх, жінок з явними ознаками вагітності полягає принцип гуманізму при застосуванні заходів примусу. Повідомлення родичів або близьких постраждалих про застосування заходів впливу правоохоронними органами, надання можливості усім зацікавленим особам отримувати достовірну інформацію про застосування таких заходів є способом реалізації принципу прозорості та відкритості.

14. Принцип достатності заходу примусу, принцип пропорційності (співрозмірності), принцип заподіяння якнайменшої шкоди та принцип стримування діяльності правоохоронця – це чотири спеціальні принципи,

що можна виокремити із змісту нормативних актів.

Використання засобів індивідуального захисту, які не є застосуванням заходу примусу (шоломів, бронезилетів та іншого спеціального екіпірування), використання технічних засобів, які обмежують пересування, вимога зупинити транспортний засіб, попереджувальні жести і вигуки є ненасильницькими заходами, яким повинна надаватись перевага, вони характеризують принцип стримування.

Єдиною метою застосування заходів за допомогою завдання шкоди здоров'ю та майну правопорушників є припинення правопорушення, зведення до мінімуму можливості завдання шкоди в цьому випадку регулює принцип заподіяння якнайменшої шкоди.

Захід примусу є пропорційним, якщо шкода, заподіяна охоронюваним законом правам і свободам людини або інтересам суспільства чи держави, не перевищує блага, для захисту якого він застосований, або створеної загрози заподіяння шкоди. Отже, принцип пропорційності означає, що застосування заходів примусу повинно відповідати та бути пропорційним до ступеня небезпеки правопорушення чи протидії, що чиниться. В той же час, нормативне закріплення повноваження застосовувати вогнепальну зброю до особи, яка затримана або заарештована за вчинення особливо тяжкого або тяжкого злочину (наприклад, крадіжка майна з проникненням у житло, злісне хуліганство, блокування транспортних комунікацій та ін.) втікає із застосуванням транспортного засобу є неоднозначним.

Захід припиняється, якщо досягнуто мети його застосування, якщо неможливість досягнення мети заходу є очевидною або якщо немає необхідності у подальшому застосуванні такого заходу. Отже, застосування сили не повинно перевищувати меж, що необхідні для припинення протиправних дій або правомірного затримання правопорушника у разі неможливості уникнення застосування (принцип достатності).

15. Наявність ряду обмежень і заборон загального та спеціального характеру є засобом гарантування попередження незаконного та

необґрунтованого застосування заходів примусу. Як правило для різних заходів примусу спеціальні обмеження та заборони встановлюються окремо, вони залежать від місця застосування заходів (шляхи з обмеженою видимістю, залізничні переїзди, мости, вогнебезпечні та вибухонебезпечні місця тощо), об'єкту застосування сили (транспорт, громадянин тощо), тактико-технічних даних спеціальних засобів та табельної вогнепальної зброї (об'єм газо-димової хмари, сила тиску води тощо), анатомічних особливостей людського організму (врахування найбільш вразливих для ударів місць, здатності переносити дію речовин сльозоточивої та дратівної дії, низьких температур тощо).

16. Критеріїв системи загальних заборон щодо застосування заходів примусу існує декілька:

- критерій віку: законодавством України встановлена як нижня вікова межа («малолітні», «неповнолітні»), до досягнення якої застосовувати захід примусу до особи ще неможливо, так і верхня вікова межа («явні ознаки старості», «особи похилого віку»), після перетину якої застосування заходу так само неможливе;

- критерій особливого фізичного та психічного стану людини, що зумовлює захист держави: «особи з явними ознаками обмежених можливостей» (Закон України «Про Національну поліцію»; Закон України «Про Національну гвардію України»), «виражені ознаки інвалідності» (Закон України «Про попереднє ув'язнення», Кримінально-виконавчий кодекс), «особи з інвалідністю» (Закон України «Про попереднє ув'язнення»);

- критерій вагітності, що у законодавстві виражається через «явні ознаки вагітності» (Закон України «Про Національну поліцію»; Закон України «Про Національну гвардію України», Закон України «Про попереднє ув'язнення», Кримінально-виконавчий кодекс);

- критерій статі особи, яка може стати суб'єктом окремого роду правових відносин (до ув'язнених чоловічої статі може бути застосований

увесь спектр заходів примусу, а проти жінок забороняється застосовувати гамівну сорочку та в разі втечі вогнепальну зброю).

Отже, існують змінювані правові статуси осіб, засуджених до позбавлення волі та взятих під варту, щодо встановлення критеріїв обмежень та заборон при застосуванні заходів примусу, які різняться один від іншого в місцях позбавлення волі, в місцях попереднього ув'язнення, при триманні в ізоляторах тимчасового тримання, при застосуванні заходів Національною поліцією чи національною гвардією України залежно від віку, статі та стану здоров'я.

17. В залежності від критерію змісту заборони спеціальні заборони щодо застосування заходів примусу поділяються на три групи:

1) що стосуються забезпечення громадської та особистої безпеки громадян (заборона застосовувати і використовувати вогнепальну зброю в місцях, де може бути завдано шкоди іншим особам, у місцях значного скупчення людей, де можуть постраждати сторонні особи, у навчальних і лікувальних закладах, у приміщеннях або виробництвах, а також у вогнебезпечних та вибухонебезпечних місцях, а також заборона застосовувати пристрої для примусового зупинення автомобілів, які здійснюють перевезення людей, автотранспорту, також мотоциклів, мотоколясок, моторолерів, мопедів та автотранспорту на гірських шляхах або ділянках шляхів з обмеженою видимістю, залізничних переїздах, мостах, шляхопроводах, естакадах, у тунелях);

2) пов'язані з принципом заподіяння якнайменшої шкоди (під час застосування засобів, споряджених речовинами сльозогінної та дратівної дії, заборонено здійснювати прицільну стрільбу по людях, розкидання і відстрілювання гранат у натовп, повторне застосування їх у межах зони ураження в період дії цих речовин, забороняється наносити удари гумовими (пластиковими) кийками по голові, шиї, ключичній ділянці, статевих органах, попереку (куприку) і в живіт, при застосуванні зброї для зупинки транспортного засобу шляхом його пошкодження стрільба на ураження

водія та пасажирів не ведеться;

3) що пов'язані із застосуванням принципу заборони катувань (заборона застосовувати кайданки більше ніж 2 години безперервного використання або без послаблення їх тиску, обов'язок періодично (не рідше як через 2 години) перевіряти стан здоров'я особи, до якої застосовані кайданки тощо).

Отже, втілення ідей пріоритету прав і свобод людини у вітчизняну правову дійсність загалом та діяльність правоохоронних органів зокрема, постановили на порядок денний удосконалення принципів застосування заходів примусу. Вони є вихідними позиціями, базовими настановами, на яких заснована не тільки правозастосовна діяльність правоохоронців, але і законодавча діяльність. Саме тому їх подальше наукове дослідження, обґрунтування та аналіз стануть основою для оптимізації правозастосування у відповідній сфері, що у свою чергу призведе до подальшої демократизації суспільства і формування правової держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Адміністративна діяльність Національної поліції / кер. авт. кол. В.А. Глуховеря. Дніпро, 2017. 248 с.
2. Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ. Загальна частина: підручник. Київ, 1995. 177 с.
3. Адміністративна діяльність поліції у питаннях та відповідях: навчальний посібник. За заг. ред. О.М. Бандурки. 2017. 243 с.
4. Адміністративне право України. Академічний курс: підручн. у 2-х томах. Т. 1. Загальна частина / В. Б. Авер'янов, О. Ф. Андрійко, Ю. П. Битяк та ін.; за ред. В. Б. Авер'янова. Київ: Видавництво «Юридична думка», 2007. 592 с.
5. Адміністративне право України. Повний курс: підручник / Галуцько В., Діхтієвський П., Кузьменко О., Стеценко С. та ін. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2018. 446 с.
6. Албул С.В. До питання імплементації у національне законодавство міжнародних стандартів застосування сили та вогнепальної зброї поліцією. Актуальні проблеми професійної підготовки поліцейського: матеріали круглого столу (26 жовтня 2016 р., м. Одеса). Одеса: ОДУВС, 2016. С. 5-11
7. Алексеев С.С. Общая теория права: В 2-х т. Т. I. Москва: Юрид. лит., 1981. 360 с.
8. Алексеев С.С. Теория права. Харьков: Изд-во БЕК, 1994. 224 с.
9. Алексеев С.С. Философия права. Москва: Изд-во НОРМА, 1999. 336 с.
10. Банах С.М., Булачек В.Р., Винярчук І.С., Йосипів Ю.Р. та ін. Тактико-спеціальна підготовка працівників ОВС України: навчальний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2011. 300 с.
11. Бандурка А.М., Горбачев А.В. Оперативно-розыскная деятельность: правовой анализ. К., 1994. 160 с.

12. Бандурка О. М. Принципи діяльності поліції (міліції) в поліцейському праві сучасних зарубіжних держав. Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. 2009. № 2. С. 191–205.
13. Бандурка О.М. Заходи адміністративного припинення в діяльності міліції: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків: Укр. юрид. академія, 1994. 16 с.
14. Бандурка О.М. Роль адміністративного законодавства в зміцненні правопорядку . Проблеми охорони громадського порядку і вдосконалення законодавства: Матеріали науково-практичної конференції. Харків: ХІВС, 1995. С. 13-18.
15. Бандурка О.М. Заходи адміністративного припинення в діяльності міліції: дис. ... канд. юрид. наук. Харків: Укр. юрид. академія, 1994. 158 с.
16. Баулин Ю.В. Обстоятельства, исключающие преступность деяния. Харьков: Основа, 1991. 360 с.
17. Бахрах Д.Н. Административно-процессуальное принуждение. Изв. вузов. Правоведение. 1989. № 4. С. 59-64
18. Бахрах Д.Н. Административное право. Учебник для вузов. Москва: БЕК, 1996. 368 с.
19. Безсмертний О.К., Петков В.П., Фролов О.С. Порядок попередження про намір застосування вогнепальної зброї, спеціальних засобів та фізичної сили з боку працівників міліції. Вісник університету внутрішніх справ. 1996. № 1. С. 44-55.
20. Битяк Ю. П. Посада в структурі державного органу та його апарату і категорії службовців . Правова держава Україна: проблеми, перспективи розвитку: Короткі тези доповідей та наукових повідомлень республіканської науково-практичної конференції. 9-11 листопада 1995р. Харків: НЮА України, 1995. С. 112-114.
21. Битяк Ю. П., Зуй В. В., Комзюк А. Т. Переконавання і примус у державному управлінні. Адміністративна відповідальність: конспект лекцій. Харків: Укр. юрид. академія, 1994. 44 с.

22. Битяк Ю. П., Зуй В.В. Адміністративне право України. Конспект лекцій. Харків, Націон. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого, 1996. 160 с.
23. Білик В.М., Братель С.Г., Братков С.І. та ін. Методичні рекомендації про дії працівників органів і підрозділів внутрішніх справ в типових та екстремальних ситуаціях. НАВС. 2013. 203 с.
24. Боровинський С.Б., Булах С.М., Балабаш С.М., Герасимчук Ю.В., Токар І.Ю. Методичні розробки до вивчення навчальної теми «Захисні дії при загрозі вогнепальною зброєю». Дніпропетровськ, 2015. 14 с.
25. Бочек О. І. Міжнародні стандарти із застосування сили та вогнепальної зброї поліцією з підтримання правопорядку. Наука і правоохорона. 2017. №2(36). С. 25-29.
26. Братков С. І. Види поліцейських заходів, що застосовуються Національною поліцією України. Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: Юридичні науки. 2017. № 2. С. 18-21. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mnjju_2017_2_5
27. Варивода В.І., Євдокимов Д.А., Сюравич В.Г., Жук О.М., Риндюк І.І. Забезпечення Національною поліцією безпеки дорожнього руху: правові та організаційні аспекти: метод. рек. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. 110 с.
28. Віденська конвенція про дипломатичні зносини ООН від 18.04.1961. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_048
29. Воронцов Б.С., Гарбуз Б.И., Гилсен В.М., Мачковский Г.И. Полиция и проблемы преступности в капиталистических странах. Москва, 1977. 194 с.
30. Гавриш С.Б. Действие в экологических преступлениях. Правова держава Україна: проблеми, перспективи розвитку: Короткі тези доповідей та наукових повідомлень республіканської науково-практичної конференції. 9-11 листопада 1995р. Харків, 1995. С. 260-262.

31. Гегель Георг. Наука логики. Издание "Фонда Рабочей Академии", В.А.Ломов. В двух томах. Перевод Б.Г.Столпнера под редакцией М.Б.Митина, гл.редактор М.В.Попов.Primedia E-launch LLC, 2017. 540 с.
32. Генеральна угода про привілеї та імунітети Ради Європи: Угода Ради Європи від 02.09.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_019
33. Геронтопсихологія: навчальний посібник для студентів спеціальності 053 Психологія. Харків: Видавництво Іванченка І. С., 2017. 210 с.
34. Гіденко Є.С. Особливості затримання особи поліцейським із застосуванням зброї. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2017. № 3. С. 99-103
35. Гладкова Є.О., Малиновська Т.М. Кримінально-правовий захист працівників правоохоронних органів. Правове забезпечення політики держави на сучасному етапі її розвитку: Міжнародна наукова-практична конференція, м. Харків, 3-4 березня 2017 р. Харків: Східноукраїнська наукова юридична організація, 2017. С. 70-75
36. Гнатюк С.С. Провадження в справах про адміністративні проступки: проблемні питання структури: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2011. 156 с.
37. Гранин А.Ф. Убеждение и принуждение в правоохранительной деятельности органов внутренних дел (теоретические вопросы). Київ, 1973. 122 с.
38. Гурковський М. П., Єсімов С. С. Основні принципи діяльності поліції щодо забезпечення конституційних прав і свобод людини та громадянина в Україні. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2017. № 1. С. 171-184
39. Декларація прав дитини від 20.11.1959. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text
40. Декларація про права інвалідів ООН від 09.12.1975. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_117#Text

41. Долгополова М.М. Окремі питання застосування спеціальних засобів підрозділами Національної поліції. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2016. № 2. С. 19-26
42. Доненко В.В. Конспект лекцій з дисципліни «Адміністративне право». Дніпро, 2016. 444 с.
43. Доненко В.В., Заброда Д.Г. та ін. Професійна діяльність працівників Патрульної служби МВС: навч. посібник. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2009. 168 с.
44. Дячок С.Ю. До питання про історичну періодизацію психічного розвитку дітей. Актуальні питання корекційної освіти. 2016. Вип. 8. С. 37-45. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apko_2016_8_6
45. Еропкин М.И. О классификации мер административного принуждения. Вопросы административного права на современном этапе. М., 1963. С. 60-68.
46. Європейські пенітенціарні правила: Рекомендація №R (87)3. Комітет міністрів 12 лютого 1987 р. Права людини і професійні стандарти для працівників міліції і пенітенціарних установ в документах міжнародних організацій. Амстердам-Київ: Українсько-Американське Бюро захисту прав людини, 1996. С. 169-215.
47. Жумагулов М.И. Административно-превентивные меры в системе института административно-правового принуждения. Формирование сильного и успешного государства в новой глобальной реальности: материалы научной конференции, 20 января 2016 г. Актуальные проблемы государства и права. Вып. 4. С. 141-149.
48. Журавлев М.П. Законодательное определение обстоятельств, исключающих преступность деяния, и его значение для правоохранительной практики. Проблемы науки та правоохронної практики: Збірник наукових праць. К.: УАВС, 1994. С. 280-289.

49. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. URL: https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/ukr.pdf
50. Звід принципів захисту усіх осіб, яких піддано затриманню або ув'язненню в будь-якій формі: Резолюція 43/173 Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1988 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_206#Text.
51. Іванцов В.О. Характеристика поліцейських заходів крізь призму методів адміністративної діяльності поліції. Процес модернізації системи державного управління: конституційний, адміністративний та фінансовий аспекти: колективна монографія / за заг. ред. А. С. Нестеренко. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. 528 с.
52. Каленіченко Л. Система форм державно-правового примусу. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. Национальный юридический журнал: теория и практика. 2018. № 1, Т. 1 (Februarie). С. 10-14.
53. Карелін В. Заходи адміністративного примусу та особливості їх застосування у сфері організації виконання покарань. Підприємництво, господарство і право. 1/2019. С. 90-94.
54. Ковалев М.И. Советское уголовное право: курс лекций. Свердловск: Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1974. 226 с.
55. Ковалів М.В. Переконавання та примус як загальні методи впливу в органах виконавчої влади. Науковий вісник ЛьвДУВС. № 1. 2015. С. 211-219.
56. Коваль Л. Адміністративне право України. Київ, 1994. 154 с.
57. Коваль Л.В. Административно-деликтное отношение. Київ, 1979. 230 с.
58. Коваль Л.В. Юридичний статус громадян та громадська безпека. Проблеми охорони громадського порядку і вдосконалення законодавства: Матеріали науково-практичної конференції. Харків: ХІВС, 1995. С. 136-137.
59. Ковбаса Ю.В. Психолого-практичні засади ефективної діяльності поліцейських в умовах сьогодення. Особливості підготовки поліцейських в умовах реформування системи МВС України: збірник матеріалів I міжнародної

науково-практичної конференції. м. Харків, 20 травня 2016 р. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2016. 165 с.

60. Когут Я. М. Принципи діяльності Національної поліції в Україні. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2015. № 3. С. 132-140.

61. Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку: Резолюція 34/169 Генеральної Асамблеї ООН від 17.12.1979. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_282

62. Козюбра М.І. Переконавання та примус. Київ: Вища школа, 1970. 145 с.

63. Комзюк А.Т. Проблеми систематизації і класифікації заходів адміністративного примусу, що застосовуються міліцією. Вісник юридичного інституту. 1999. № 2. С. 63-68.

64. Комісаров О.Г., Бойко О.І. Теоретико-правова модень застосування заходів примусу Національною поліцією. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. Спецвипуск, ч. 2. 2017. С. 120-124.

65. Конвенція про охорону материнства (переглянута в 1952 році) N 103 від 28.06.1952 . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_122#Text

66. Конвенція про права дитини: Міжнародний документ від 20.11.1989. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

67. Конвенція про права дитини: Прийнято резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН 20 листопада 1989 р. // Док. ООН A/RES/44/25. Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / Упоряд. Ю.К. Качуренко. 2-е вид. К.: Юрінформ, 1992. С. 123-141.

68. Конвенція про привілеї та імунітети Об'єднаних Націй ООН від 13.02.1946. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_150

69. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання: Конвенція ООН від 10.12.1984. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text

70. Кононенко Л.М., Терещенко Л.В., Шамрай В.О., Шаповалов Б.Б. Стаття 15. Застосування вогнепальної зброї. Науково-практичний коментар до Закону України «Про міліцію». К.: УАВС. 1999. С. 103-110.
71. Конституція України від 28.06.1996. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
72. Красноглазов А.Ю. Обеспечение законности в применении административно-процессуальных мер на стадии возбуждения дела об административном правонарушении. Дис... канд. юрид. наук: 12.00.02. 1999. 179 с.
73. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для юрид. вузів і фак.; За ред. М.І.Бажанова, В.В.Сташиса, В.Я.Тація. Харків, 1997. 368 с.
74. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник . За ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. Київ: Атіка, 2008. 376 с.
75. Кримінальне право України: Загальна частина . Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. проф. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид. Харків: Право, 2010. 456 с.
76. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник. За ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 480 с.
77. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар. Вид. 9-те, перероб. та доповн. / відп. ред. Є. Л. Стрельцов. Харків: Одиссей, 2013. 59 с.
78. Кримінально-правовий захист працівників правоохоронних органів: науково-методичні рекомендації / Є.О. Гладкова. Харків, 2016. 48 с.
79. Кулешов О.О. Діяльність адміністративної служби міліції по припиненню правопорушень (організаційно-правовий аспект). Дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Національна академія держ. податкової служби України. Ірпінь, 2005. 203 с.
80. Кулик А.Г. Отношение населения к милиции. Бюлетень законодавства і юридичної практики України. 1994. №2. С. 65-79.

81. Кутерга М.В. Класифікація адміністративно-правових засобів забезпечення безпеки дорожнього руху. Науковий вісник Херсонського державного університету. Вип. 4. Т. 2. 2016. С. 108-112.

82. Латинська фразеологія для майбутніх юристів: навчальний посібник для організації практичних занять і самостійного вивчення дисципліни «Латинська мова». уклад.: Р. В. Миленкова, А.В. Різниченко. Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2015. 76 с.

83. Лідовець Р.А. Мовчання та конклюдентні дії: спільні та відмінні риси. Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. Збірник наукових статей. Випуск XV. Івано-Франківськ, 2005. С. 77 – 81.

84. Логвиненко Б.О. Конспект лекцій з дисципліни «Адміністративно-юрисдикційна діяльність поліції превентивної діяльності» для курсантів 3 курсу факультету ПФППД. Дніпро, 2016. 203 с.

85. Ляшук Р.А. Методи переконання та примусу в адміністративній діяльності правоохоронних органів. Порівняльно-аналітичне право. 2016. №3. С. 148-150.

86. Ляшук Р.М. Спеціальні принципи застосування силових заходів Державної прикордонної служби України. Форум права. 2009. № 2. С. 244–249
URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-2/09lrmpcu.pdf>

87. Майстренко М.М. Кримінологічна характеристика та попередження органами внутрішніх справ злочинів проти громадської безпеки, предметами яких є зброя, бойові припаси та вибухові речовини. Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів. 2010. 285 с.

88. Малікова В.В. Адміністративно-правове регулювання забезпечення громадського порядку в Україні. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2014. № 9-2. том 1. С. 92-94.

89. Малыгин А.Я.и др. Полиция и милиция России: страницы истории. М.: Наука, 1995. 316с.

90. Мартиненко П. Ф. Міжнародне право і українська Конституція. Науковий вісник Дипломатичної академії України. Київ, 2000. Вип. 4. С. 126–155.
91. Мельник Р.С., Бевзенко В.М. Загальне адміністративне право: Навчальний посібник. За заг. ред. Р.С. Мельника. К.: Ваїте, 2014. 376 с.
92. Михайленко П.П. Уголовное право Украины: Общая часть. Київ, 1995. 249 с.
93. Михалко І. С. Забезпечення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених: монографія. Х.: Право, 2013. 200 с.
94. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Міжнародний документ від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
95. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: Міжнародний документ від 16.12.1966 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text
96. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх ("Пекінські правила"): Правила ООН від 29.11.1985. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_211#Text
97. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями: Правила ООН від 30.08.1955. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#Text
98. Мордовина А.А. Осуществление законного права как обстоятельство, исключающее преступность деяния. Дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. 2005. 162 с.
99. Назар Ю.С., Проць І.М. Адміністративна та фінансово-правова відповідальність за порушення бюджетного законодавства: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. 172 с.
100. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С. С. Яценко. Київ: А.С.К., 2006. 848 с.

101. Науково-практичний коментар Закону України «Про Національну поліцію» / Кол. авт.; кер. авт. кол. д.ю.н., доц. Т.П. Мінка. Дніпро: Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 480 с.
102. Нерсисянц В.С. Философия права. Учебник для вузов. Москва: Издательская группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. 652 с.
103. Новий тлумачний словник української мови: В 4 т. / Укл. В. Яременко, О. Сліпущко. К.: Видавництво "Аконіт", 1998. Т.І: А-Є. 910 с.; Т.ІІ: Ж-ОБД. 910 с.; Т.ІІІ: ОБЕ-РОБ. 927 с.; Т.ІV: РОБ-Я. 941 с..
104. Ортинський В.Л. Погляд на державний примус у контексті європейської інтеграції України. Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: юридичні науки. Випуск 17. № 889. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2018. С. 4-10.
105. Основні принципи застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку: Принципи ООН. Міжнародний документ від 07.09.1990. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_334/conv
106. Основні принципи поводження з в'язнями: Резолюція 45/111 Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_230#Text
107. Панькевич В. М. Заходи попередження правопорушень як механізм формування надійної особистості. Вісник Академії адвокатури України. Том 12, число 1(32). 2015. С. 151-161.
108. Паризька хартія для нової Європи: Резолюція 45/859 Генеральної Асамблеї ООН від 21 листопада 1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_058#Text
109. Парханов Г.Р. Адміністративно-правові засади превентивної діяльності Національної поліції України. Дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ. 2019. 237 с.

110. Пасічник С. В. Захист прав людини в системі правоохоронних органів (поліції). *Международный научный журнал «Интернаука»*. 2018. № 2 (42). 1 т. С. 105-110.
111. Пилипів Р. Новий погляд на класифікацію форм і методів адміністративної діяльності патрульної поліції за законодавством України. *Visegrad Journal on Human Rights*. 5/2, 2016. С. 125-131.
112. Плашовецький О.А. Кримінально-правова диференціація віку. Дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів. 2017. 200 с.
113. Плисюк Н.М. Умови правомірного затримання особи, яка вчинила злочин. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2(222). С. 361-368.
114. Погребняк С. Принцип пропорційності у судовій діяльності. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 2. С. 49–55.
115. Положення про порядок застосування вогнепальної зброї: постанова КМУ. № 575 від 12 жовтня 1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/575-92-%D0%BF#Text>
116. Правила застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Національної гвардії під час виконання службових завдань: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.12.2017 № 1024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1024-2017-%D0%BF>
117. Правила Організації Об'єднаних Націй щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі: Правила ООН; Правила від 14.12.1990. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_205?lang=uk#Text
118. Принципи медичної етики, які стосуються ролі працівників охорони здоров'я, особливо лікарів, у захисті ув'язнених або затриманих осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки і покарання: Резолюція 37/194 Генеральної Асамблеї ООН від 18 грудня 1982 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_285#Text

119. Припутень Д.С. Поняття та особливості примусу у службовому праві України, не пов'язаного із юридичною відповідальністю. Journal «ScienceRise: Juridical Science». №2(4)2018. С. 36-41.

120. Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України: Закон України від 07.03.2002. № 3099-III

121. Про Державне бюро розслідувань: Закон України від 12.11.2015. № 794-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19>

122. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23.12.1993. № 3781-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12>

123. Про Державну прикордонну службу України: Закон України від 03.04.2003. № 661-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15>

124. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003. № 1058-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text>

125. Про затвердження Інструкції з організації діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України: наказ МВС України від 23.05.2017. № 440. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0750-17>

126. Про затвердження Інструкції з організації забезпечення, зберігання та експлуатації озброєння в Національній поліції України: Наказ МВС України від 11.10.2018. № 828. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1249-18>

127. Про затвердження Інструкції з організації конвоювання та тримання в судах обвинувачених (підсудних), засуджених за вимогою судів: наказ МВС України, Мін'юст України, Верховний Суд України від 26.05.2015. № 613/785/5/30/29/67/68. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0698-15>

128. Про затвердження Інструкції із заходів безпеки при поводженні зі зброєю: Наказ МВС України від 01.02.2016. № 70. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0250-16>

129. Про затвердження Інструкції про застосування зброї, бойової техніки, озброєння кораблів (катерів), літаків і вертольотів Державної

прикордонної служби України, спеціальних засобів та заходів фізичного впливу під час охорони державного кордону та виключної (морської) економічної зони України: Наказ Адміністрації державної прикордонної служби України від 21.10.2003. № 200. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0963-03>

130. Про затвердження Інструкції про порядок придбання, перевезення, зберігання, обліку та використання вогнепальної зброї і боєприпасів до неї, спеціальних засобів самооборони, а також пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами несмертельної дії, та зазначених патронів підрозділами відомчої воєнізованої та сторожової охорони, що здійснюють охорону об'єктів електроенергетики: Наказ Мінпаливенерго України від 12.05.2004. № 250. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0760-04>

131. Про затвердження Інструкції про порядок тримання осіб у спеціально відведених місцях для тимчасового тримання (ізоляторах тимчасового тримання) Служби безпеки: наказ Служби безпеки України від 26.07.2008. № 589. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1013-08>

132. Про затвердження переліку та Правил застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Національної гвардії під час виконання службових завдань: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.12.2017. № 1024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1024-2017-%D0%BF>

133. Про затвердження Положення з організації конвоювання військовими частинами (підрозділами) Національної гвардії України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 24.12.2019. № 1090. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE34512.html

134. Про затвердження Положення про Службу судової охорони: Рішення Вищої ради правосуддя від 04.04.2019. № 1051/0/15-19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1051910-19>

135. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку в ізоляторах тимчасового тримання органів внутрішніх справ України: наказ МВС України від 02.12.2008. № 638. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0137-09>

136. Про затвердження Правил застосування спеціальних засобів військовослужбовцями та працівниками воєнізованої охорони Державної спеціальної служби транспорту під час здійснення службових обов'язків та переліку таких засобів: Постанова Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. N 810. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP180810.html

137. Про затвердження Правил застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Військової служби правопорядку у Збройних Силах України під час здійснення службових обов'язків : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.01.2003 № 83. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/83-2003-%D0%BF>

138. Про затвердження Правил зберігання, носіння та застосування спеціальних засобів "Терен-6", "Терен-7" і "Терен-7М": Наказ Міністерства внутрішніх справ № 847 від 18.10.2018. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE32960.html

139. Про міжнародні договори України: Закон України від 29.06.2004. № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>

140. Про Національну гвардію України: Закон України від 13.03.2014. № 876-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18#n144>

141. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>

142. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992. № 2135-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>

143. Про організацію службової діяльності поліції охорони з питань забезпечення фізичної охорони об'єктів: наказ МВС України від 07.07.2017 № 577. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0989-17>

144. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні:
Закон України № 875-XII від 21.03.1991. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>
145. Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні: Закон України від 16.12.1993. № 3721-XII.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3721-12#Text>
146. Про попереднє ув'язнення: Закон України від 30.06.1993. № 3352-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3352-12>
147. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014. № 1697-VII. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>
148. Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України:
Закон України від 24.03.1999. № 550-XIV. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/550-14>
149. Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 березня 1992 р. № 4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0006700-92#Text>
150. Протокол до Генеральної угоди про привілеї та імунітети Ради Європи: Протокол Ради Європи від 06.11.1952. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_020
151. Рекомендації з питань поліцейської діяльності в багатонаціональному суспільстві. OSCE. Лютий 2006 р. 51 с. URL:
<https://www.osce.org/files/f/documents/a/4/32236.pdf>
152. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання): Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004. II Офіційний вісник України. 2004. № 45. Ст. 2975.
153. Савчин М.В. Порівняльне конституційне право: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 328 с.

154. Сазонов М.Я. Доставка административного правонарушителя в орган внутренних дел, как самостоятельная мера административного принуждения. Производство по делам об административных правонарушениях в органах внутренних дел. Київ, 1983. С. 84-85.

155. Самойлова О.М. Щодо визначення поняття геронтологічної злочинності. Право і безпека. 2012. № 2(44) . С. 125-128.

156. Самсонов В.Н. Административное законодательство: понятие, содержание, реформа. Харьков, 1991. 120 с.

157. Сімейний кодекс України: Кодекс України № 2947-III від 10.01.2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>

158. Слинько Д.В. Правова форма діяльності держави як критерій класифікації юридичного процесу. Jurnalul juridic national: teorie și practică. Национальный юридический журнал: теория и практика. 2016. № 1/1 (17). (December). С. 16-20.

159. Словник іншомовних слів за ред. О. С. Мельничука. 2-е видання, випр. і доп. Київ: Головна редакція «Українська радянська енциклопедія», 1985. 966 с.

160. Совгиря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України. Повний курс: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 556 с.

161. Старовойт С.А., Дегонский С.Ю. Меры административно-правового предупреждения правонарушений против собственности: правовая природа и классификация. Научно-практический журнал Вестник Академии МВД Республики Беларусь. 2019. № 1 (37). С. 56-60.

162. Устименко Є.В. Систематизація заходів адміністративного припинення. Часопис Київського університету права. 2015. № 3. С. 160-163.

163. Фелик В.І. Класифікація принципів профілактичної діяльності Національної поліції України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2016. Серія ПРАВО. Випуск 38. Том 2. С. 39-42.

164. Філатов С.Д., Малівська Н.М., Тітаренко П.О. Заходи щодо запобігання втрат особового складу під час проведення спеціальних операцій по затриманню злочинців та дій в екстремальних ситуаціях. Київ, 1996. 32 с.

165. Фіночко Ф.Д. Еволюція поглядів щодо класифікації адміністративного примусу. Правова держава Україна: проблеми, перспективи розвитку: Короткі тези доповідей та наукових повідомлень республіканської науково-практичної конференції. 9-11 листопада 1995р. Харків, 1995. С. 138-139.

166. Фролов А.С. Гарантии обеспечения прав граждан при применении огнестрельного оружия и силы должностными лицами по поддержанию правопорядка. Научно-практическая конференция, посвященная памяти проф. Федорова К.Г. (12-13 июня 1996 года). Тезисы докладов. Запорожье, 1996. С. 159-163.

167. Фролов О.С. Проблеми звуження сфери використання органами внутрішніх справ засобів, що можуть вбити або поранити. III міжрегіональна науково-практична конференція "Концепція формування законодавства України" (листопад 1998 р.). Наукові статті. Запоріжжя, 1999. С. 71-73.

168. Фролов О.С. Способи та форми попередження про намір застосування сили. Актуальні проблеми розвитку суспільної думки і практики управління: Зб. наук. праць. Вип.3. Запоріжжя: РВП "Видавець", 1997. С. 123-125.

169. Фролов О.С., Кірмач Л.А. Відповідність національної системи підготовки посадових осіб по підтриманню правопорядку на здатність дій щодо застосування сили – міжнародному законодавству. III міжрегіональна науково-практична конференція "Концепція формування законодавства України" (листопад 1998 р.). Наукові статті. Запоріжжя, 1999. С. 52-55.

170. Фролов О.С.. Проблеми правового регулювання і практики застосування вогнепальної зброї, спеціальних засобів та заходів фізичного впливу працівниками органів внутрішніх справ: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Університет внутрішніх справ. Х., 2000. 233 с.

171. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
172. Човган В. Аналіз виконання рекомендацій щодо пенітенціарної системи, наданих Україні Європейським комітетом з запобігання катуванням з 1998 року. 2020. URL: <http://khp.org/index.php?id=1591169185>
173. Шинкарук В.І. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис, 2002. 752 с.
174. Шкарупа В.К. Доказування та докази в адміністративно-примусовій діяльності органів внутрішніх справ (міліції): Монографія. Київ: УАВС, 1995. 163 с.
175. Ярмыш А. Наблюдают неотступно... (Административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска в Украине в конце XIX – начале XX веков). Київ: Юрінформ, 1992. 187 с.